

EVA VELSKER

Ajaväljendid eesti murretes

EVA VELSKER

Ajaväljendid eesti murretes

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Väitekirja on filosoofiadoktori kraadi saamiseks kaitsmisele suunanud Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi nõukogu 2. oktoobril 2018.

Juhendajad: professor Karl Pajusalu
professor Helle Metslang

Oponent: professor Riho Grünthal (Helsingi ülikool)

Kaitsmine toimub 19. detsembril 2018 kell 14.15 Tartu Ülikooli senati saalis.

Doktoritöö valmimist on toetanud keeleteaduse, filosoofia ja semiootika doktori-
kool, rahastanud Euroopa Sotsiaalfond.

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti
tuleviku heaks

ISSN 1406-1325

ISBN 978-9949-77-907-9 (trükk)

ISBN 978-9949-77-908-6 (pdf)

Autoriõigus: Eva Velsker, 2018

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

EESSÕNA

Iga asi tuleb omal ajal, küllap siis just nüüd oli õige aeg aastate jooksul kirjutatud artiklid doktoritööks kokku panna. Aeg kõik asjad lõpetab, enne lõppu aga tuleb suur hulk tänusõnu.

Kõigepealt tahaksin tänada oma juhendajaid, kes on kannatlikult ja mõistvalt pika aja mu kõrval seisnud ning kõigi artiklite kirjutamise juures asjalikke nõuandeid jaganud. Just professor Karl Pajusalu tõi mu murrete uurimise juurde, meenutan ikka sooja tundega kunagisi murderetki Lõuna-Eestis, põnevaid arutelusid ja lüürilisi õhtuid. Professor Helle Metslang on osanud leebelt suunata teoreetiliste küsimuste arutelusid ja alati andnud äärmiselt põhjalikku tagasisidet.

Täna sinse töö retsensente professor Riho Grünthalit ja Jüri Viikbergi, kelle asjalike nõuannete ja parandusettepanekute toel oli hea tööd viimistleda. Täna ka kõigi töös olevate artiklite anonüümseid eeltsensente. Suur tänu Liina Lindströmile ja Ellen Niidile, ühe artikli kaasautoritele. Elleni ammendamatud murdeteadmised ja üle laua heidetud humoorikad kommentaarid on paljud päevad paremaks teinud. Liinata ei oleks meil nii head murdekorpust ja murdekorpusega ei oleks ka seda tööd. Liina arukatest märkustest on olnud abi kõigi artiklite kirjutamisel.

Täna kõiki kolleege eesti ja üldkeeleteaduse instituudis, kõiki inspireerivaid inimesi ei jõua siin nimepidi üles lugedagi. Eriti suur tänu kuulub aga Tiiale, Marele ja Leelole, kes pineval lõpetamise ajal aitasid praktilisi asju korraldada.

Töö ingliskeelset kokkuvõtet aitas teha David Ogren, katuspeatükki toimetab Katrin Kern. Suur tänu teile selle eest, mõistagi tuleb tänada ka artiklite keeletoimetajaid.

Täna südamest oma perekonda, kõige enam mõistagi Marti, teekaaslast, sõpra ja seltsimeest, kes on olnud mulle toeks ka kõige mustematel hetkedel, kellega olen saanud rääkida nii elust, kunstist kui ka teadusest, kes otsustaval etapil aitas tööd siluda ja sellest vigu välja noppida. Aitäh kõigile, kel on olnud – või on edaspidi – aega seda tööd lugeda.

SISUKORD

ARTIKLITE LOEND	8
1. SISSEJUHATUS.....	9
1.1. Töö eesmärgid ja uurimisküsimused	9
1.2. Meetod.....	10
1.2. Töö ülesehitus.....	12
2. ANDMESTIK	13
3. LEKSIKALISEERUMINE	17
4. AJAMÄÄRUSED	27
4.1. Aja kontseptualiseerimine	27
4.2. Ajamääruse käsitlestest eesti keeles	28
4.3. Sõnaliigiline kuuluvus.....	31
5. TULEMUSED JA ARUTELU.....	34
6. KOKKUVÕTE.....	38
KIRJANDUS.....	41
ARTIKLID	49
SUMMARY	205
ELULOOKIRJELDUS.....	213
CURRICULUM VITAE	214

ARTIKLITE LOEND

- I Velsker, Eva 2010. Leksikaliseerumine keelemuutuses. – Keel ja Kirjandus 7. 521–536.
- II Lindström, Liina, Eva Velsker, Ellen Niit, Karl Pajusalu 2009. *Mees 'man', aeg 'time'* and other frequent words in the Corpus of Estonian Dialects. – Kodukeel ja keele kodu. Home language and the home of a language. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009. (Eesti Keele Instituudi toimetised 13). Toim. Marja Kallasmaa, Vilja Oja. 91–129.
- III Velsker, Eva 2006. Ööd tähistavad ajaväljendid eesti murretes, ühis- ja kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). 184–207.
- IV Velsker, Eva 2013. Aeg eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). 265–295.
- V Velsker, Eva 2018. Ööpäev ja aastaag eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017). 260–291.

1. SISSEJUHATUS

Murre, kõneldud keel, on olnud elava ja rikka keele sümboliks. Murdeuurimisel on Eestis pikk traditsioon, meil on olemas rikkalikud vanad andmekogud, traditsiooniliselt on rohkesti uuritud foneetilist ja leksikaalset tasandit. 1990. aastatest tõusis klassikalise murdeuurimuse kõrvale jõuliselt murrete muutumise, tasandumise ja sotsiolingvistikulise varieerumise uurimine. Põhjaliku ülevaate eesti murrete uurimisest 21. sajandi alguseni leiab Karl Pajusalu (2002) artiklist. Sestpeale on juurde tulnud veel mitu lähenemisviisi, on uuritud näiteks süntaktilist varieerumist, rakendatud dialektomeetrilist uuringut ja kvantitatiivset lähenemist (nt Uihoaed 2013, Uihoaed, Kyröläinen 2015, Ruutma jt 2016). Uurimisele on kaasa aidanud murdekogude pidev täienemine, digiteerimine ja parem kättesaadavus, üha täienev murdekorpus on piisavalt suur kvantitatiivsete uurimuste jaoks ning morfoloogiliselt märgendatud andmekogu võimaldab materjali kergesti kätte saada ja töödelda.

Töö uurimisobjektiks on noomenifraasil põhinevad ajamäärused. Ajamäärused (temporaaladverbiaalid), mis määratlevad lauses väljendatud sündmuse ajalisi parameetreid (Veismann jt 2017: 337), moodustavad niihästi vormilt kui ka tähenduselt üsna mitmekesise rühma. Käesolev töö keskendub ajas lokaliseerimisele, selle kõrval on vähemal määral käsitletud muid tähendusrühmi. Varieerumist ajamääruse vormis võib näha ka kirjakeeles (*eelmine aasta ~ eelmisel aastal tuli kevad varakult*), eesti murretes on aga varieerumist veelgi rohkem. Ajamäärused kui tekstides sagedasti esinevad väljendid ilmestavad hästi ka keeles toimuvaid muutusi, mis sünkroonilises kasutuses väljenduvad varieerumisena. Siinne töö pakub täiendust varasematele uurimustele ja vaatleb eri murdeid kõrvutavalt. Ühtlasi võib see pakkuda võrdlusmaterjali tänapäeva keelekasutuses toimuvate protsesside uurimiseks.

1.1. Töö eesmärgid ja uurimisküsimused

Väitekirja eesmärk on anda ülevaade ajamääruste rühma esinemisest eesti murretes, analüüsida nende kaudu varieerumises ilmnevaid võimalikke muutusprotsesse ning uurida ajaväljendite paiknemist leksikaalsuse–grammatilisuse skaalal. Lähemalt on töös vaadeldud sõna *aeg* ning ööpäeva osade ja aastaaegade nimetusi. Töös otsitakse vastust järgmistele uurimisküsimustele.

- Kuidas ilmnevad eesti murretes ajaväljendite grammatiseerumis- ja leksikaliseerumisprotsessid? Kuidas paiknevad leksikaalsuse ja grammatilisuse skaalal noomenifraasil põhinevad ajamäärused? Leksikaliseerumist üldisemalt käsitleb esimene artikkel, varieerumises ilmnevaid muutusprotsesse vaadeldakse sõnade kaupa II, IV ja V artiklis. Artiklites arutatakse, mil määral võivad käändevormid olla adverbistunud või kaassõnastunud ning missugused jooned neid protsesse iseloomustavad.

- Missugused erinevused ajaväljendite kasutuses ilmnevad eri murretes? Kas piirkonniti tulevad esile erinevad kasutusmustrid? Võib eeldada, et murretevahelised erinevused ilmnevad ka määruse vormi valikul, varem on eripärasete juhtumitele osutatud üksiknäidetega. II, IV ja V artiklis vaadeldakse ajamääruste esinemist kõikides eesti murretes, jälgides muu hulgas vormide jaotumist piirkonniti.
- Missugused mehhanismid mõjutavad ajamääruste vormide ühtlustumist ja eristumist? IV ja V artiklis on käsitletud koos kaht ajasõnade rühma, mis lubab muu hulgas jälgida võimalikke vastastikmõjusid.
- Kuidas mõjutab ajaväljendite vormivalikut ja varieerumist tähendus? Ajasõnu käsitlevais III, IV ja V artiklis on analüüsis vaadeldud ka sõnavormi tähendust ja esinemist kontekstis.
- Mil määral lahkneb murretes ilmnev varieerumine tänapäeva kirja- ja ühiskeelest? See küsimus on murrete varieerumise uurimisel üldiseks taustaks. Kirjakeeles moodustavad vaadeldud ajamäärused ühtlase rühma, lokaliseerivates väljendites on eelistatud kohakäändelised vormid, paralleelvõimalusena on mõnel puhul lubatud ka nominatiiv. III, IV ja V artiklis on taustaks kirjakeelne variant, III artiklis on vaadeldud ka tänapäeva keeles toimuvat varieerumist.

1.2. Meetod

Siinne uurimus põhineb murdematerjalil, aluseks on võetud kasutuspõhise lähenemise põhimõtted. Seesugust lähenemisviisi on viimastel aastakümnetel palju kasutatud, mitu autorit on toonitanud põhimõtet, et just kasutajate loodud keel on kõige parem materjal, mille põhjal uurijad saavad järeldusi teha (nt Kemmer, Barlow 2000, Bybee 2007, 2010). Murdeuurimisel on kasutuspõhine lähenemine enesestmõistetav, kuna dialektoloogia ongi alati kasutuspõhine, uuritud on tegelikku keelekasutust selle loomulikus kontekstis. Teisalt on seoses kasutuspõhise uurimisega rõhutatud dialektoloogia seost teiste tänapäeva keeleteaduslike suundadega, võimalust uurida murret võrdväärsena teiste keelevariantidega. Kasutuspõhiseid lähenemisviise on tekkinud ja arenenud mitu, välja on toodud keskseid omadusi, mis on ühised mitmele kasutuspõhisele mudelile (Kemmer, Barlow 2000: vii–xxii). Eri rõhuasetused võimaldavad fookusesse tuua erinevaid punkte, tõsta keskmesse erinevaid tunnusoone (Mengden, Coussé 2014: 3). Siinse uurimuse seisukohalt on olulised järgmisena loetletud kasutuspõhise lähenemise jooned.

- Keelestruktuurid ja kasutus on tihedalt seotud, keele uurimisel ja kirjeldamisel tuleb toetuda tegelikule keelekasutusele, nii on võimalik keelesüsteemi kõige paremini kirjeldada. Siinne töö võtab aluseks eesti murrete korpuse, seega võimalikult autentse materjali, uurimisel on võimalik arvestada nähtuse esinemist laiemas kontekstis.

- Kasutuses on oluline (keeleväline) kontekst. Käesolevas töös tuleneb see uurimismaterjalist, traditsioonilisest intervjuust, mis seab keelekasutusele omad piirangud ning laseb teatud keelejoontel esile tõusta või varju jääda.
- Kasutussagedus on oluline mõjur. Siinne töö ei keskendu sageduse kvantitatiivsele analüüsile, ent sagedus on uuritava nähtuse jaoks oluline taust. Ajasõnad kuuluvad murrete korpuses sagedasemate sõnade hulka ja teatud käändevormide sage kasutus võib luua eelduse nende grammatiseerumiseks või leksikaliseerumiseks, niisiis võib näiteks adessiivivormi suur esinemus (nt *päeval*) viidata sõnavormi kinnistumisele. Sageduse mõju on tihti rõhutatud ka keele varieerumise seletamisel. Sagedusest rääkides eristatakse tavaliselt sõnesagedust (*token frequency*) ja tüübisagedust (*type frequency*). Tüübisagedus osutab konstruktsiooni, kasutusmustris esinemise määrale, sõnesagedus sõnavormi kasutusjuhtude arvule. Sõnesagedust on seotud säilitava ja taandava mõjuga (Bybee 2007: 10–22), grammatiseerumise puhul on oluliseks peetud nii tüübi- kui ka sõnesagedust, leksikaliseerumise puhul seevastu ei pruugi sõnesagedus tingimata suureneka (Brinton, Traugott 2005: 108), küll aga võib sage esinemine kaasa tuua sõnavormi kinnistumise.
- Keelekasutus, sünkrooniline varieerumine ja diakrooniline muutumine on tihedalt seotud. Siinses töös on murdematerjali kirjeldatud sünkroonilisest vaatepunktist, ent seos diakroonilise muutumisega on ometi oluline. Ka sünkroonilist varieerumist võib teatud määral pidada diakroonilise muutumise väljenduseks.

Ajasõnu käsitlevates artiklites on materjal kogutud eesti murrete korpusest (andmestiku kohta vaata lähemalt peatükist 2), lähtudes sõnatüvest. Ehkki iseenesest on morfoloogiliselt märgendatud korpusest võimalik otsida sõnaliigist lähtudes, on sinise töö eesmärgi silmas pidades otstarbekas lähtuda sõnatüvest: vaatluse all on ajamääruste sõnaliigiline ebamäärasus, leksikaliseerumise ja grammatiseerumisprotsessid, mis ilmnevad ühtlasi sünkroonilise varieeruvuse ja mitmeti tõlgendatavusena. Märgendamisel esinevad probleemid on omaette huvitav nähtus, mis osutab tunnusjoonte hägususele ja keeles toimuvatele muutustele. Uurimistöö tarvis on lähtutud sõnakujust (nt vaadeldud kohakäändelise kuju esinemist, mis korpuses võib olla märgendatud niihästi substantiiviks kui ka adverbiks või adpositsiooniks). Lisaks on sõnavormi vaadeldud kontekstis, märgitud laiendi olemasolu (või puudumine), laiendi liik (adjektiiv, substantiivi genitiivivorm, pronoomen jne). Analüüsi jaoks on kogutud andmestikus ära märgitud määrase liik (toimumisaega väljendav (ajas lokaliseeriv), ajalisi piire, kestust või sagedust märkiv määras). Toimumisaaja puhul on eristatud ka üldist ja spetsiifilist viitamist (kas nt *päeval* viitab üldisele päevasele ajale või konkreetsele päevale). Analüüsis on arvestatud süntaktilist ümbrust ja tähendust.

1.2. Töö ülesehitus

Töö koosneb teoreetilist tausta käsitlevast sissejuhatavast osast, viiest artiklist ja kokkuvõttest. Artiklid on temaatiliselt tihedalt seotud ja käsitlevad sõnast lähtudes mõnd ajamääruste rühma. Sissejuhatavas osas on antud lühike ülevaade leksikaliseerumisteooriast, selle vahekorrast grammatiseerumisteooriaga. Leksikaliseerumist käsitleb ka väitekirja I artikkel, sissejuhatavas peatükis on esitatud kokkuvõtlikult olulisemad jooned ning lisatud hilisemaid täiendusi, samuti on käsitletud käesoleva töö seisukohalt adverbi ja adverbistumise küsimust. Kuna väitekirja uurimisobjektiks on ajamääruised, on taustapeatükis antud lühike sissevaade aja kontseptualiseerimise küsimustesse ning käsitletud ajamääruisi. Põhjalikumalt on vaadeldud varasemaid ajamääruste käsitlusi eesti keeles, osutades sealhulgas ka murdematerjalide käsitlustele.

I artikkel annab ülevaate leksikaliseerumisteooriast, mis on käesoleva töö teoreetiliseks taustaks. Artikli põhiseisukohad on üldiselt tunnustatud tänaseni, uuemaid lisandusi ja täpsustusi on esitatud väitekirja ülevaatepeatükis.

II artikkel on kirjutatud koos Liina Lindströmi, Karl Pajusalu ja Ellen Niidiga. Teoreetiline taust ja järeldused on valminud ühise arutelu tulemusena, siinkirjutajalt pärineb koha- ja ajaväljendite lähem käsitus.

III artikkel, mis käsitleb ööd tähistavaid ajaväljendeid, on kirjutatud kõige varem. See on hiljem saanud täiendust V artiklis. Sellest artiklist leiab üksikasjalikuma ülevaate *ööse* ja *öösi* varasematest käsitlustest, lisaks on selles puudutatud ka ühiskeeles ilmnevaid tendentse, mis lahknevad kirjakeelsest kasutusest.

IV artikkel vaatleb põhjalikumalt sõna *aeg* määruslikku kasutust eesti murretes. Analüüsitud on sõna *aeg* esinemist ja vormide jaotumist eesti murretes ning kontekstist sõltuvaid muutusprotsesse.

V artikkel käsitleb kaht ajasõnade rühma, ööpäeva osade (*päev, öö, hommik, õhtu*) ning aastaegade (*kevad, suvi, sügis, talv*) nimetusi. Analüüsitud on sõnade esinemist eri murretes ja jälgitud sarnase tähendusega sõnade kasutuse süsteemsust, analoogia võimalikku mõju, vormide kinnistumist kasutuses.

2. ANDMESTIK

Töö materjal on kogutud eesti murrete morfoloogilisest korpusest. Eesti murrete korpus on elektrooniline andmebaas, mis koosneb autentsetest murdetekstidest kõigilt Eesti murdealadelt. Korpuse põhjalikum tutvustus on olemas korpuse kodulehel (Lindström 2015), viimane ülevaade eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivist ning eesti murrete korpusest on artiklis Lindström jt 2018. Korpuse koostamist alustati 1998. aastal Tartu Ülikooli ja Eesti Keele Instituudi koostöös ning seda on pidevalt täiendatud. Eesti murrete korpus koosneb järgmistest osadest:

- murdelindistused (enamasti digiteeritud);
- foneetilises transkriptsioonis murdetekstid;
- lihtsustatud transkriptsioonis murdetekstid;
- morfoloogiliselt märgendatud murdetekstid;
- keelejuhtide, lindistuste ja litereeringute metaandmed.

Korpuse kõige olulisemaks osaks on soome-ugri foneetilises transkriptsioonis murdetekstid. Kui võimalik, on kasutatud Eesti Keele Instituudi ning Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi käsikirjalisi materjale, korpuse tarvis on neid täiendatud: lisatud on nähtused, mida traditsioonilises uurimises ei ole oluliseks peetud ega transkribeeritud (partiklid, üneemid, kordused, paran-dused), mis aga keele kasutuspõhisel uurimisel võivad anda olulist informatsiooni. Lisaks on transkribeeritud ka intervjuueeri ja tekst, mis aitab kasutus-konteksti selgitada ja suhtluse mõju analüüsida.

Foneetilises transkriptsioonis tekstid on üle viidud lihtsustatud transkriptsiooni, mis võimaldab neid eri programmidega töödelda ning esmaseid analüüse teha. Lihtsustatud transkriptsioonis tekstid on aluseks morfoloogilisele märgendamisele. Kuna murretes on varieeruvus väga suur, toimub märgendamine (pool)käsitsi. (Lindström 2015: 10)

Morfoloogilised märgendatud tekstid on XML-formaadis, need on laaditud veebiandmebaasi ja veebis otsimootori abil vabalt kättesaadavad. Päringuid saab sooritada aadressil <http://www.murre.ut.ee/mkweb/>, otsida on võimalik märksõna, sõne, sõnaliigi, vormi ja tähenduse põhjal. Lisaks saab otsida ka keele (eesti, vadja, liivi), murde ja murraku põhjal. Päringu vastuse juures on võimalik näha ka laiemat konteksti, samuti kuulata helilõiku juhul, kui see on tekstile lisatud. Lisaks on tulemusi võimalik näha kaardirakendusel, kus teatud määral kajastub ka sagedusinfo (vastete arv kogumiskohas). (Lindström 2015) Otsingutulemused on esitatud tabelina, mida saab veergude kaupa sorteerida. Kõik tulemused on võimalik alla laadida CSV või Exceli formaadis, mis võimaldab neid uurija vajaduste järgi kergesti edasi töödelda.

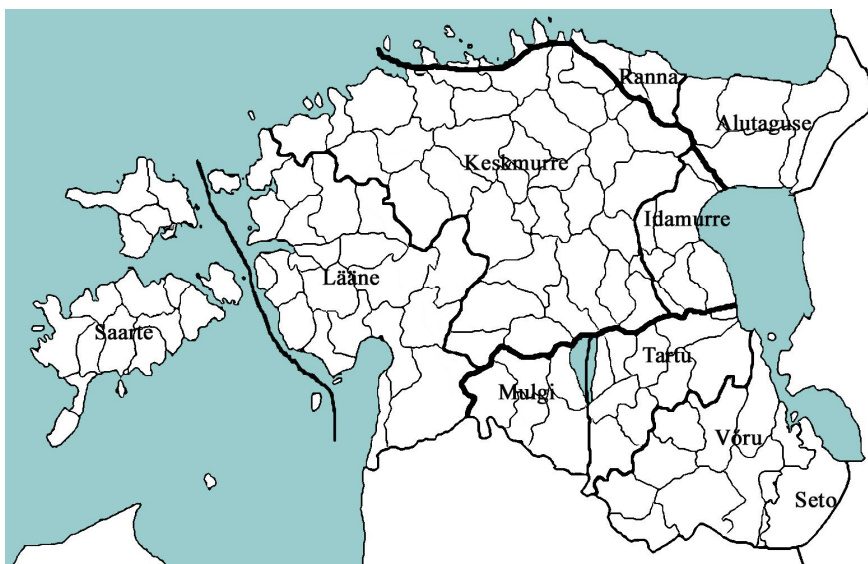
Siinse töö materjaliks on morfoloogiliselt märgendatud tekstid. Töö üks eesmärke on uurida ajaväljendite paiknemist grammatilisuse-leksikaalsuse skaalal. Sellel skaalal paiknemise ebamäärasus ja varieeruvus kajastub ka märgendamise varieerumises: käsitletavaid vorme ja väljendeid on märgendajad

tõlgendanud erinevalt (nt kord adverbi ja kord käändevormina). Ehkki korpuse märgendamisel on eesmärgiks üheti määratletavus, mis võimaldaks praegustel ja tulevastel uurijatel kergesti teatud tunnuste järgi võrreldavat materjali otsida, ei saa seesugust kõikumist alati tingimata veaks pidada. See osutab keeles toimuvatele muutustele ning märgendajate töö ja erinevate tõlgenduste analüüsimine võiks anda omaette huvitavat informatsiooni võimalike protsesside ja nende ajendite kohta. Siinses töös on otsing tehtud märksõnade järgi ning kogutud materjali täiendatud analüüsiks vajaliku infoga: näiteks *ajal* võib olla märgendatud nii kaassõnana kui ka substantiivina, *õhta* nii määrsõnana kui ka substantiivina, seega on uurimistöö andmekogus lisatud info, mis võimaldab sarnaseid vorme korpuse märgendusest sõltumatult koos käsitleda. Peale selle on lisatud info atribuutide kohta, kui need on, ja vajalik semantiline info, mida võimaldab tuvastada korpuseotsingust saadav kontekst.

Murdekorpuse tekstid on salvestatud aastatel 1956–1996 (lisaks on viis 1938. aastast pärinevat stuudiolindistust), põhiosa pärineb 1960ndatest ja 1970ndatest. Tekstid on traditsioonilised murdelindistused, kus küsituleja intervjuuerib keelejuhti tema kodus, räägitakse teemadel, mis puudutavad enamasti endisaja eluolu, töid, kombeid ja muud seesugust. Salvestuste teemad on suhteliselt sarnased, ehkki vastavalt asukohale võivad need veidi erineda (nt merega seotud teemad tõusevad esile saartel ja rannikualadel).

Ehkki tegu on küsitlustega, ei ole murdekorpuse salvestused loomulikud dialoogid. Suuresti on tekstid narratiivsed, ehedat dialoogi on suhteliselt vähe. See mõjutab ka keelelise analüüsi tulemusi. Lindström (2001) on osutanud murdekorpuse dialoogide ja argivestluse olulisematele erinevustele, näiteks on erinevusi isikuviiitamises, ajavormide kasutuses (murdekorpuse tekstides räägitakse enamasti minevikust) jms. Mõjutab ka tekstide temaatika, nii on näiteks sagedasemate nimisõnade hulgas tekstide spetsiifikast tulenevaid sõnu. Kahtlemata tuleb neid asjaolusid arvesse võtta, samas võimaldab tekstide ühesugune loomus neid omavahel võrrelda. Ajamääruste uurimise jaoks on need tekstid ühelt poolt üsna tänuväärsed, kuna tegu on endisaegset eluolu ja sündmusi käsitlevate tekstidega, kus tuleb pidevalt ajale viidata. Teisalt jäävad üht tüüpi tekstide puhul mõningad nähtused paratamatult varju, murdekorpuse tekstide puhul on vähem juttu lähiminekiku ja oleviku sündmustest, mistõttu ei tule esile teatud tüüpi deiktilised väljendid. Samuti mõjutab keelejoonte esinemist tekstide monoloogiline loomus. Kui neid asjaolusid tulemuste tõlgendamisel arvesse võtta, siis korvab materjali ühtlus need puudused ja tulemusi on võimalik võrrelda teistsuguse materjali põhjal tehtud uurimustega, näiteks võru kirjakeele korpuse ja eesti kõnekeele korpusega.

Korpuse murdeliigendus järgib üldjoontes tavapärast murdejaotust, eristades kolme murderühma: põhjaeesti, kirderanniku ja lõunaeesti murderühma, mis jagunevad omaette murreteks. Kirderanniku murderühm on jaotatud kaheks murdeks: rannamurre ja Alutaguse murre. Põhjaeesti murderühm jaguneb saarte, lääne-, kesk- ja idamurdeks. Lõunaeesti murderühm jaguneb Mulgi, Tartu, Võru ja Setu murdeks.

Kaart 1. Murdejaotus eesti murrete korpuses (Lindström 2015: 3)

Erinevalt varasematest murdejaotustest on eesti murrete korpuses eraldi rühmana esitatud Setu murre, ka käesolevas töös on Võru ja Setu murret eristatud. EKI murdearhiiv ja „Eesti murrete sõnaraamat“ järgivad kolme murderühma ja kaheksa murde jaotust. Murdeõpiku viimases versioonis (Pajusalu jt 2018), mis peajoonetes kattub murdekorpuse jaotusega, on jäädud Võru murde tavapärase liigenduse juurde ja käsitletud Setu murret Võru murde murrakuna, samas osutatakse liigenduse problemaatilisusele ning rõhutatakse Setu kultuurilist ja ajaloolist eripära. Viimasel ajal on osutatud, et ka mitme morfo-süntaktilise nähtuse põhjal võib olla põhjendatud käsitleda Setu murret omaette murdena (vt nt Uiboed 2013, Lindström jt 2015).

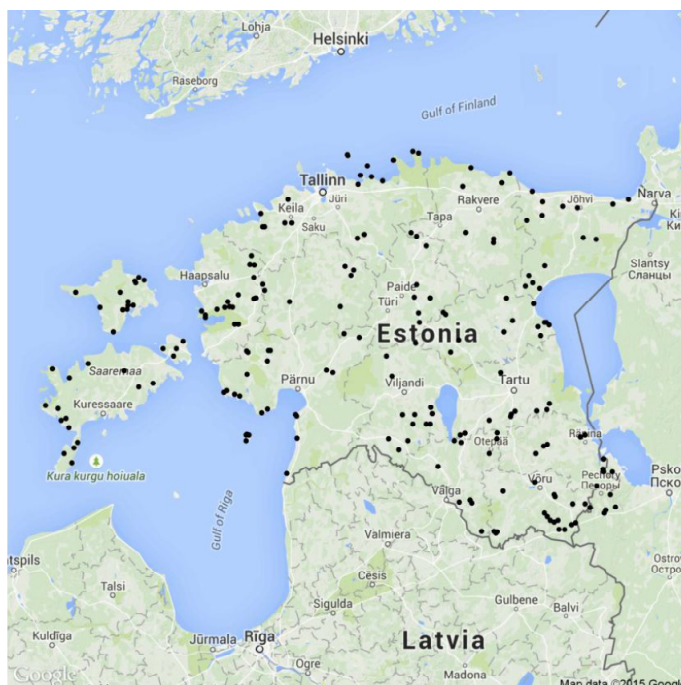
Doktoritöö artiklid on valminud eri ajal ja murdekorpused on selle aja jooksul pidevalt täienenud. Viimase artikli valmimise ajaks sisaldas korpus 1 008 080 märgendatud tekstisõna.

Tabel 1. Murdekorpuse eesti murrete osa maht seisuga 17.11.2015 (Lindström 2015: 22)

Murre	Foneetiliselt transkriptsioonis sõnu	Morfoloogiliselt märgendatud sõnu
Idamurre	66 180	50 570
Keelesaared	24 268	0
Kesk-murre	215 206	150 754
Kirdemurre	76 104	56 525
Läänemurre	305 041	193 381
Mulgi murre	83 335	65 432
Rannamurre	103 048	57 128

Murre	Foneetilisest transkriptsioonis sõnu	Morfoloogiliselt märgendatud sõnu
Saarte murre	317 069	201 184
Setu murre	108 653	71 769
Tartu murre	89 216	64 519
Võru murre	152 673	96 818
Eesti murded kokku	1 540 793	1 008 080

Tekstide päritolu on jaotunud võrdlemisi ühtlaselt. Kaart 2 kajastab korpuse seisu viimase artikli materjali kogumise ajal, ent ka varem on murdekorpuses püütud saavutada materjali võimalikult ühtlast jaotumist. Kõige varasem, sõna õõ käsitlev artikkel on saanud täiendust viimases artiklis, mis käsitleb ajasõnu võrdlevalt koos. Selle põhjal võib väita, et üldtendentse ei ole materjali lisandumine muutnud, küll aga võivad esile tulla mõned üksikjuhtumid, mis vähesema materjali puhul peitu jäävad.

Kaart 2. Murdekorpuse tekstide kogumiskohad seisuga 01.07.2015. (Lindström 2015. Kaardi autor Kristel Uiboed.)

Keelejuhte iseloomustavaid tunnuseid (sugu ja vanust) ei ole siinses uurimuses arvesse võetud. Sooliselt koosseisult on korpus kaldu naiste suunas, vanuseliselt koosseisult suhteliselt ühtlane (Uiboed 2013: 52–53) ja sellisena sünkrooniliseks uurimiseks hästi sobiv.

3. LEKSICALISEERUMINE

Siinse töö keskmeks on keele varieerumine ja muutusprotsessid. Leksikaliseerumine keelt muutva protsessina tõusis tähelepanu keskmesse seoses grammatiseerumise uurimisega. Leksikaliseerumist käsitleb väitekirja esimene artikkel, millele osaliselt toetub ka siinne ülevaade. Leksikaliseerumise olemust on püütud määratleda 1990. aastatest alates, üks olulisi küsimusi on seejuures olnud grammatiseerumise ja leksikaliseerumise suhe. Leksikaliseerumise ja grammatiseerumise olemust puudutavad küsimused tõusid peagi tähelepanu keskmesse ka eesti keele puhul. Leksikaliseerumisnähtustele on aga tähelepanu pööranud tunduvalt varemgi, nii on näiteks sufiksiseerumise iseseisvumist mitmel puhul käsitlenud Paul Ariste (1958; 1969). Tema artiklites esineb näiteid, mis on leksikaliseerumisele pühendatud teostes peaaegu klassikaliseks saanud (*ism*, ingl *ade* < *lemonade*), eriti huvipakkuvad on aga läänemeresoome keeltest pärinevad sufiksiseerumise näited (sm *niekka* 'tark inimene' < *vitsinieikka* 'naljahammas' jms; vepsa *žom* 'koht, kus on palju marju v seeni' < *hapšom* 'haavik' jms, eesti murretes esinev *lane* (*mis lane ta on?*) < *eestlane* jms).

Leksikaliseerumise sõna on keele ja selle muutmise kirjeldamisel kasutatud mitmeti. Üks põhjusi, miks leksikaliseerumist on üsna mitmeti defineeritud, on erinev arusaam sellest, mis kuulub leksikoni ja mis grammatikasse, mis on leksikaalne ja mis grammatiline. Termin *leksikaalne* võib tähendada 1) keelelise inventari (leksikoni) hulka kuulumist tervikliku üksusena, 2) spetsiifilise, konkreetse tähenduse olemasolu (vt nt Lehmann 2002: 14). See on kaasa toonud ka termini *leksikaliseerumine* erineva tähenduse, ehkki aluseks on pealtnäha ühesugused määratlused: üksus hakkab kuuluma leksikoni ning üksus muutub leksikaalsemaks. Leksikaliseerumise kirjeldamisel on oluline leksikaalsete ja grammatiliste kategooriate eristamine (sõnaliikide puhul avatud/leksikaalsed vs. suletud/funktsionaalsed sõnaklassid). Ka traditsioon võib määratlemisel kaasa mõjuda; enamasti ei käsitleta leksikaalsust ja grammatilisust diskreetsete kategooriatena, vaid kontiinumina. Võimalikud on näiteks järgmised käsitlused.

1. Kõige laiemalt mõistetuna on leksikaliseerumine uue keelelise üksuse leksikoni osaks võtmine, sel juhul hõlmaks see protsess ka sõnamoodustust ja idioomide teket (vt Blank 2001: 1603).
2. Teise vaatenurga järgi toimub leksikaliseerumine siis, kui vormi ei saa enam seletada grammatiliste reeglitega, vorm liigub produktiivsete grammatika-reeglite mõjualast välja, muutub läbipaistmatuks, tervikuna käsitletavaks (vt Lehmann 2002, Anttila 1989: 151). Leksikaliseerumine on seega protsess, mis mõjutab vormi kompleksust, sisemist liigendatust.
3. Leksikaliseerumine võib osutada protsessile, kus implitsiitset tähendusest saab konventsionaalne, pragmaatilisest mitmetähenduslikkusest areneb (semantiline) polüseemia. Näiteks võib inglise keeles sõna *see* 'nägema' kanda teatud kontekstis arusaamise, mõistmise tähendust, sellisest pragmaatilisest tähendusest võib tekkida sõnale semantiline polüseemia ning

teatud juhtudel võib esialgsest kontekstuaalsest tähenduse variatsioonist saada sõna põhitähendus (vt Sweetser 1993: 32).

4. Neljanda tõlgenduse puhul rõhutatakse konkreetsete tähenduste teket ja arenemist (vastandina abstraktsele, funktsionaalsele tähendusele). Selline leksikaliseerumise käsitlus on sageli keskne, kui uuritakse leksikaliseerumise ja grammatiseerumise suhteid.

Leksikaliseerumist on seega üldiselt mõistetud protsessina, mille tulemusena tekivad uued leksikaalsed üksused, see aga võimaldab siiski määratleda seda üsna avaralt: a) tavalise sõnaloomena (mingi üksus konventsionaliseerub leksikoni tasandil, institutsionaliseerub), b) ühtesulamisprotsessina (komponentide piirid hägustuvad või kaovad, kompleksus väheneb), c) eraldumis- või iseisvusprotsessina (üksuse autonoomia suureneb).

Leksikaliseerumisenähtena on mõnikord käsitletud ka muid protsesse, mis toovad keelde uusi leksikaalseid üksusi. Leksikaliseerumisprotsessi tulemuseks peetakse sel juhul ka tuletisi, sulandeid, akronüüme, sõnade ja fraaside lühendamist jne. Enamasti vaadeldakse sõnamoodustust ja leksikaliseerumist eri fenomenidena, ent nagu paljude keelenähtuste puhul ei ole ka siin jäika piiri. Leksikaliseerumisele peetakse iseloomulikuks sisemise struktuuri hägustumist. Kui ajalooliselt on liitsõnadest kujunenud lihtsõnu, siis on need läbinud leksikaliseerumisprotsessi. Ellipsi ja raide puhul küll morfeemipiirid ei hägustu, ent tegu on morfeemide väljajättega, seega ka morfeemipiiride kaotamisega. Selgemalt võib leksikaliseerumiseks pidada neid juhtumeid, kus lühendamise kaaskäib tähenduse muutus.

Leksikaliseerumine kui konventsionaliseerumine. Kui uus loodud või kujunenud vorm konventsionaliseerub ja võetakse sõnavarra, toimub institutsionaliseerumine. Termin viitab sellele, et sõna on keeletarvitajate hulgas levinud ja teda tunnistatakse normina. Mõne käsitluse järgi (vt nt Bauer 2001: 46) on institutsionaliseerumine leksikalisatsiooni eelaste: institutsionaliseerumine on toimunud, kui teised kõnelejad aktsepteerivad juhumoodustist olemasoleva leksikaalse üksusena, leksikaliseerumine on toimunud aga siis, kui moodustatud üksus saab vormi, mida ei ole võimalik tekitada produktiivsete reeglite rakendamisega: algselt (institutsionaliseerimise staadiumis) moodustatakse sõna produktiivsete reeglite järgi, aja jooksul aga mõningad jooned kaovad ning sõna hakkab käituma monomorfeemse üksusena (Bauer 1992: 566). Oluline on ka tähenduse osa, leksikaliseerunud üksuse tähendus ei ole täielikult ettearvatav tema lähtekomponentide tähenduse järgi.

Teiste käsitluste järgi toimuvad institutsionaliseerumine ja leksikaliseerumine koos või on samastatavad. Näiteks leiab Andreas Blank (2001: 1597–1599), et institutsionaliseerumist ja leksikaliseerumist ei ole põhjust eristada, sest uue üksuse tähendust ei ole kunagi võimalik tema komponentide järgi täielikult ennustada ja idiomatilisus kaasneb kohe, mitte ei ole leksikaliseerumisprotsessi tulemus.

Leksikaliseerumine kui elementide ühtesulamine (fusioon). Aja jooksul toimuva protsessina toob leksikaliseerumine kaasa komplekssema vormi lihtsustumise (tüüpiline näide on *veski* < *vesi* + *kivi*). Fraasi või konstruktsiooni (liht)sõnaks muutumine on üsna üldine ja levinud. Leksikaliseerumine on seega seotud desüntaktiseerumisega: struktuur kaotab oma süntaktilise läbipaistvuse ja muutub leksikaalseks üksuseks (Wischer 2000: 364), leksikaliseerumine on protsess, mille kaudu fraasid või liitsõnad kaotavad vormilise ja semantilise motiveerituse (Blank 2001: 1603). Sageli kaasneb fonoloogiline reduktsioon ja üksus muutub morfoloogiliselt ja semantiliselt läbipaistmatuks (*aitüma* < *aita jumal*), see võib aga olla veel toimumata, vorm ja tähendus on veel läbipaistvad, üksust käsitletakse idioomina (*pead murdma*).

Sõnamoodustuse puhul seostatakse leksikaliseerumisega eelkõige protsesse, mis on tänapäeval juba ebaproduktiivsed, nii et tulemuseks on irregulaarsed, ennustamatud vormid: leksikaliseerumisega on tegu siis, kui kompleksseid vorme tuleb eraldi loetleda, mälus säilitada (semantilistel, morfoloogilistel või fonoloogilistel põhjustel), neid ei ole võimalik olemasolevate reeglite järgi vabalt tuletada (Brinton, Traugott 2005: 50), näiteks eesti keeles sõnas *maantee* on säilinud kunagine omastava käände lõpp. Niisiis on tegu diakroonilise protsessiga, mis jätab üksikuid eripäraseid jälgi.

Selgemad leksikaliseerumise juhtumid on sellised, kus liitsõna on muutunud läbipaistmatuks (sõnas on toimunud fonoloogilised muutused, morfeempiirid on hägustunud või kadunud). Mõnikord on üks sõnatüvedest äratuntav, teine mitte (nt murdeline ja kõnekeelne *pühaba*), mõnikord ei ole võimalik tuvastada kumbagi (*veski*). Ebaproduktiivseks võivad muutuda ka tuletusliited (nt seda laadi sõnade puhul nagu *ravim*, *seisak*, mida võib pidada leksikaliseerunuks, vt leksikaliseerumise ja sõnamoodustuse kohta ka Kasik 2015). Leksikaliseeruda võivad ka sõnade muutevormid: eesti keeles on leksikaliseerunud nii algselt verbist tuletatud vorme, näiteks *paraku*, *kogemata*, kui ka substantiivide käändevorme, näiteks *lehtes*, *lukus*, *õösi*. Leksikaliseerumise aste võib seejuures olla erinev: kui mõnikord on seos paradigmaga veel selgelt nähtav, siis teinekord on vormi struktuur hägustunud. Mõnikord on säilinud üksikud leksikaliseerunud vormid ning kadunud on ülejäänud paradigmavormid (*paraku*, *parata*). Leksikaliseerumise teele on asunud näiteks ka nn seisundivormid (*aukus*, *harkis*), mille puhul käändelõpp on äratuntav, ent tugev aste eristab need ülejäänud käändeparadigmast. Adverbistunud seisundivorme eristab teistest kohakäänetes muutuvatest adverbidest asjaolu, et kohakäänete paradigma on seisundiadverbidel mittetäielik, puudub elatiivne või ablatiivne vorm (vt Tiits 1982: 17–18).

Leksikaliseerumise tunnusjoontena on välja toodud ka idiomatiseerumist ja demotivatsiooni: fraas või sõnaühend kaotab oma liigendatuse. Näiteks ei ole eesti keele väljendverbides (nt *lulli lööma*) üksikkomponentidest alati võimalik tähendust tuletada, ühe osa iseseisev tähendus on hämardunud; toimivad grammatilised piirangud: ei saa lisada täiendeid; üht sõna teisega asendada ei saa (ei ole võimalik ühend **lulli taguma* vms).

Leksikaliseerumise juures on nähtud niisiis olulisena ühelt poolt semantilise komponendi muutumist, teisalt fonoloogilisi muutusi. Laurie Bauer (2001: 45) on eristanud semantilist ja fonoloogilist leksikalisatsiooni. Semantilise motiveerituse kadumine võib viia häälikulise kulumiseni, ent seda ei pruugi juhtuda. Nii on näiteks sõnas *ulualune* liitsõnalisus selgelt tuntav, seejuures on aga esimese osa tähendus ('lai räästas, katusealune') hägustunud, tähenduslik on üksus tervikuna, mitte aga selle osad. Teisalt võib sõna morfoloogiliste koostisosade vahelt selge piir kaduda, ilma et üks osis enne semantilise motiveerituse kaotaks: *rehealune* esineb eesti murretes kujul *rehalne* ja *rõialne*, kohaväljendites esinevad adverbistunud sõnakujud *reiale*, *reial*, *reialt*.

Leksikaliseerumine kui autonoomia suurenemine. Mõnikord on esitatud näiteid, kus miski liigub morfoloogiast leksikoni, näiteks kliitikust saab omaette sõna. Neid on vähe ja enamasti on need ka vaieldavad, muu hulgas näiteks eesti *es* ja *ep* (vt Alvre 1976, *es* kohta põhjalikumalt Metslang jt 2011). Juhtumeid, kus tuletusmorfeem või muutemorfeem iseseisvub (*ism* < *kommunism*, *fašism* jne), on esitatud leksikaliseerumise näidetena, ent teisalt võib seesuguseid üksusi pidada ka tavaliseks sõnamoodustusprotsessi tulemiks.

Seni kõige põhjalikumas leksikaliseerumiskäsitluses, raamatus „Lexicalization and Language Change“ (2005), käsitlevad Laurel J. Brinton ja Elizabeth Closs Traugott leksikaliseerumist vormi, sisemise struktuuri ja tähenduse muutusena (Brinton, Traugott 2005: 89). Olulisena rõhutatakse, et keelemuutus toimub ainult keele kasutamisel ja kontekstis ning et kontekst on oluline nii leksikaliseerumise kui ka grammatiseerumise puhul (Brinton, Traugott 2005: 95). Nende definitsiooni järgi on leksikaliseerumine muutus, mille puhul kõnelejad kasutavad teatavas keelelises kontekstis süntaktilist konstruktsiooni või moodustatud sõna uue sisuka vormina, mille vormilisi ja semantilisi jooni ei saa täielikult tuletada ega ennustada konstruktsiooni koostisosade ega sõnamoodustumalli põhjal. Aja jooksul võib sisestruktuur hägustuda või kaduda ning üksus muutub leksikaalsemaks (Brinton, Traugott 2005: 96). See definitsioon sobib kokku leksikaliseerumisega laias mõistes (keelelise inventari hulka võtmisega), ent puudutab ka selle inventari sees toimuvaid muudatusi. Oluliste tunnustena on välja toodud järgmised jooned.

1. Leksikaliseerumist mõistetakse ajaloolise muutusena, mille tulemuseks on uute leksikaalsete üksuste tekkimine. Tegu ei ole lihtsalt mingite muutumatute elementide keelelise inventari hulka arvamise. Nii jääb näiteks leksikaliseerumise alt välja laenamine, kui see ei too kaasa mingeid vormilisi ega semantilisi muutusi, samuti ka sõnamoodustusprotsess, mis on regulaarne ja läbipaistev.
2. Leksikaliseerumise sisendiks võib olla mistahes keeleline üksus (liitsõna, süntaktiline konstruktsioon, sõnavorm, grammatiline üksus).
3. Tekkinud leksikaalsed üksused läbivad sageli muutuse: grammatilise–leksikaalse skaalal liiguvad nad leksikaalse otsa poole, s.t nendega võib toimuda täiendavaid muutusi (nt liitsõnast analüüsimahtuks liitsõnaks (*veski*); morfeem

- sõna eristamatuks osaks (*maantee*, kus tavaline keelekasutaja ei taju *n-i* genitiivi lõpuna)).
4. Leksikaliseerumise väljund on leksikaalne, konkreetse tähendusega üksus, mis kuulub kõnelejate keelilise inventari hulka.
 5. Leksikaliseerumise väljund võib olla kui tahes liitse struktuuriga vorm (idiomaatiline fraas, liitsõna, tuletis, liitsõna).
 6. Leksikaliseerumine on järkjärguline muutus, kus võib olla mitu vaheastet.
 7. Leksikaliseerumise juurde kuulub sageli fraasi- või morfeemipiiride kadu.
 8. Leksikaliseerumine toob sageli kaasa semantilise ja pragmaatilise idiomatiseerumise (nt *must turg*, mis ei viita otseselt turule ega millelegi mustale). Uued tähendused võivad olla lähtevormi omast nii abstraktsemad kui ka konkreetsemad.
 9. Leksikaliseerumine toob üldjuhul kaasa malli produktiivsuse kahanemise.

Leksikaliseerumisel ja grammatiseerumisel kui protsessidel on sarnaseid jooni, nii et mõnikord on üht ja sama näidet käsitletud nii leksikaliseerumise kui ka grammatiseerumisenä. Nii grammatiseerumine kui ka leksikaliseerumine on enamasti ühesuunalised, järkjärgulised protsessid, mille käigus keeleüksuse liigendatus muutub ja tähendus nihkub.

Degrammatiseerumist ja leksikaliseerumist on samastatud, aga neil kahel protsessil on leitud ka olulisi erinevusi. Näiteks Johan van der Auwera (2002) jaoks on degrammatiseerumine ja leksikaliseerumine üks ja sama, erinevus on vaid selles, et degrammatiseerimine kirjeldab protsessi selle lähtepunktist, leksikalisatsioon lõpp-punktist. Lisaks erinevad need mõisted tema käsitluses ulatuselt.

Leksikaliseerumine kattub sel juhul degrammatiseerumisega laiemas tähenduses. Näiteks *aga* muutumine konjunktsioonist substantiiviks on nii leksikaliseerumine (leksikaalse üksuse moodustamine millestki muust kui leksikaalsest üksusest) kui ka degrammatiseerumine (grammatilise üksuse muutmine millekski, mis ei ole grammatiline üksus). Kitsamas tähenduses on degrammatiseerumine grammatilise formatiivi muutmine vähem grammatiliseks üksuseks (üksuseks, millel on nõrgem grammatiline funktsioon), näiteks inglise genitiivi *'s*, mis on muutunud kliitikuks. Kolmandaks esineb ka leksikaliseerumist ilma degrammatiseerumiseta (nt liitsõna *südametunnistus*, kus degrammatiseerumist ei toimu, midagi ei muutu vähem grammatiliseks).

Kui leksikoni vaadelda kogumina, kuhu kuuluvad õpitud ja püsivalt säilitatavad üksused – mis võivad olla nii grammatilised kui ka leksikaalsed –, siis ei saa leksikaliseerumist käsitada grammatiseerumise peegelpildina. Christian Lehmanni (2002) jaoks on leksikaliseerumine eelkõige kahe morfeemi kokkusulamine: regulaarne süntaktiline struktuur hävib, sisemine struktuur, liigendatus kaob. Tema järgi on leksikaalsed üksused käsitletavad tervikutena, nad on moodustatud ebaregulaarselt (grammatilised üksused moodustatakse reeglipäraselt ja on käsitletavad analüütiliselt). Leksikaliseerumine toob kaasa ka reeglipärasuse kao, läbipaistmatuse, idiomatiseerumise. Sel juhul ei ole

leksikaliseerumise peegelpilt mitte grammatiseerumine, vaid rahvaetümoloogia: varem terviklikuna käsitletud üksust hakatakse käsitlema analüütiliselt, see muutub läbipaistvamaks, omandades reanalüüsi kaudu morfoloogilise struktuuri, mida sel varem ei olnud (nt *omnibus* > *omni-buss* > *buss*, eesti keelde jõudnud ladina keelest saksa keele kaudu). Grammatiseerumine omakorda on muutus, mille tulemusena tekib grammatiline üksus, millele saab läheneda analüütiliselt. Grammatiseerumise peegelpilt on degrammatiseerumine: üksus muutub vabamaks ja omandab konkreetsema tähenduse. Selle käsitluse järgi oleksid degrammatiseerumise juhtumid konversioon (*ei mingeid agasid*) ja raie (*ism*).

Veel ühe eristuse on esitanud Muriel Norde (2002), keskendudes protsessi astmelisusele. Tema järgi on degrammatiseerumine järkjärguline protsess, leksikaliseerumise puhul on tegu järsu muutusega. Norde käsitleb seejuures aga leksikaliseerumist laialt, nii et see hõlmab nii tavalist sõnatuletust kui ka vaba morfeemi kujunemist seotud morfeemist, mis kitsama piiritle korral leksikaliseerumise alla ei kuulu.

Seega oleneb leksikaliseerumise ja grammatiseerumise vahekorra kirjeldus autorite määratlustest. Need, kes käsitlevad leksikoni sisukate üksuste kogumina, peavad leksikaliseerumist (grammatiline > vähem grammatiline > leksikaalne) grammatiseerumise vastandnähtuseks ja seega degrammatiseerumiseks. Need, kelle järgi kuuluvad leksikoni äraõpitavad/säilitatavad üksused – niihästi grammatilised kui ka leksikaalsed –, käsitlevad neid kui teineteist täiendavaid, ristuvaid protsesse vms. Protsesside samaaegsust näitavad hästi juhtumid, kus leksikaliseerumis- ja grammatiseerumisprotsessi eristus ei ole ühemõtteliselt selge, näiteks on partiklite kujunemist käsitletud nii leksikaliseerumisena kui ka grammatiseerumisena. Leksikaliseerumine võib seejuures olla grammatiseerumise eelduseks: et saaks tekkida ja funktsioneerima hakata uus grammatiline sõna (abisõna, modaalpartikkel), peab ta kõigepealt tekkima ühtlasi uue leksikoniüksusena (määrsõnana) (eesti keele kohta vt Habicht, Penjam 2007, Jürine 2016).

Kui leksikaliseerumist defineerida laialt – leksikoni võtmisena ja institutsionaliseerimisena või uute sõnade loomisenä –, siis sellisest vaatepunktist on leksikon keeleline inventar, kuhu kuuluvad nii leksikaalsed kui ka grammatilised üksused. Niisiis oleksid selles kogumis kõik muutused – nii need, mida traditsiooniliselt on peetud leksikaliseerumiseks, kui ka need, mida on peetud grammatiseerumiseks – leksikoni hulka võtmine, s.t nad oleksid leksikalisatsioonijuhtumid. Keeleinventarile toovad lisandust kõik tavalised sõnamoodustusviisid (liitsõnad, sulandid, kinnisväljendid jne), samuti grammatiseerumijuhtumid (nt kaassõna *käes*) – grammatilisi üksusi tuleb niisamuti mälus säilitada ja ära õppida nagu leksikaalseidki. Leksikoni hulka võtmisega võib kaasnedä erosioon ja morfeemipiiride kadu, ent tingimata ei pea see toimuma.

Leksikon ei ole selliselt mõistetuna homogeenne: mõni selle üksus on produktiivne, mõni mitte, mõni referentsiaalne, mõni mitte. Kui kõnelda lihtsalt protsessist, mille kaudu üksus saab leksikoni osaks, jäävad ikkagi ebaselgeks üksuste ja tüüpide erinevused. Teisalt jääb häguseks ka see, millise protsessi

abil üksus inventari hulka hakkab kuuluma. Et neid erinevusi seletada, on vaja eristada leksikaliseerumist kitsamas mõttes ning grammatiseerumist. Seetõttu eelistavad Laurel J. Brinton ja Elizabeth Closs Traugott (2005) rääkida pigem keelelisest inventarist, mis aitab vältida leksikalisatsiooni kitsama ja laiemä tähenduse segiajamist. Inventari hulka võtmine võib siis olla leksikaliseerumine või grammatiseerumine, olenevalt sinna võetud üksuse funktsioonist (ja funktsiooni muutumisest).

Nii leksikaliseerumist kui ka grammatiseerumist iseloomustavad järgmised jooned (Brinton, Traugott 2005: 105–106).

1. Järkjärgulisus: tegu ei ole järsu muutusega, vaid aja jooksul toimuva protsessiga.
2. Ühesuunalisus. Erinevus seisneb selles, et leksikaliseerumine viib sisulise, aga grammatiseerumine abstraktsema, funktsionaalsema tähenduseni.
3. Koostisosade ühtesulamine: leksikaliseerumise puhul kinnistuvad kollokatsioonid (*pähe võtma, lokku lööma*), grammatiseerumisel toimub sarnane kollokatsioonide kinnistumine (*{külma, vihma, nälja} käes*).
4. Fonoloogiline redutseerumine: leksikaliseerumise puhul viib see näiteks ebaregulaarsete moodustisteni ja fonologiseerumiseni (nt *veski*). Grammatiseerumise puhul tekivad redutseerunud vormid (*oota > oot > ot*) ja regulaarsed mallid (paradigmad).
5. Demotivatsioon, idiomatiseerumine, semantilise liigendatuse kadu. Leksikaliseerumise puhul toob liigendatuse kadu kaasa semantilise spetsiifilisuse kasvu, sisulise tähenduse, individuaalsuse; grammatiseerumise puhul viib see üldisemate ja abstraktsemate grammatiliste tähendusteni.
6. Metaforiseerumine ja metonüümistumine. Varasemates käsitlustes, kus on püütud grammatiseerumist ja leksikaliseerumist maksimaalselt eristada, on mõnikord metafooristumist peetud omaseks grammatiseerumisele ja metonüümistumist leksikaliseerumisele, eelkõige lähtudes Moreno Cabrera (1998) käsitlustest (nt fraasi *äraunustamind (meelespea)* kinnistumine lille nimetuse tähenduses mitmes keeles (ingl *forget-me-not*, hisp *nomeolvides*). Veenvalt ei ole seda vahet siiski suudetud näidata. Brintoni ja Traugotti (2005: 107) hinnangul võivad metafoor ja metonüümia mängida rolli mõlemas protsessis.

Teisalt on mitu joont, milles grammatiseerumine ja leksikaliseerumine erinevad (Brinton, Traugott 2005: 107–109).

1. Dekategoriseerumine on grammatiseerumise tunnusjooni, leksikaliseerumisele see üldiselt omane ei ole (ehkki toimub nt konversiooni puhul). Grammatiseerumise puhul toimub kategooriaalse staatuse reanalüüs, millega võib kaasneda ka fonoloogiline ja morfoloogiline reduktsioon.
2. Grammatiseerumist iseloomustab semantiline pleekumine, leksikaliseerumist iseloomustava joonena nähakse seevastu enamasti konkreetse tähenduse lisandumist.
3. Subjektiveerumine on iseloomulik grammatiseerumisele, sest toimub nihe abstraktsuse suunas, tekivad vormid, mille peamisi funktsioone on esitada

kõneleja perspektiivi (ingl *be going to* 'olla minemas' kui lähitulevikku väljendav adverb, milles pärast abiverbiks muutumist põhineb tuleviku tähendus täielikult kõneleja, mitte subjekti perspektiivil). Leksikaliseerumisele ei ole see tüüpiline, sest leksikaliseerumine toob kaasa konkreetse tähenduse.

4. Produktiivsus. Grammatiseerunud üksused muutuvad üldiselt produktiivsemaks, kasvab tüübisagedus; seevastu leksikaliseerumine, mis hägustab piire ja muudab leksikaalse üksuse struktuuri läbipaistmatuks, kahandab malli produktiivsust.
5. Sagedus. Grammatiseerunud elemente kasutatakse suurema hulga leksikaalsete üksustega, rohkemates kontekstides, seega kasvab üksuse esinemissagedus (sõnesagedus). Leksikaliseerumise puhul seda tingimata ei toimu (ehkki see ei ole välistatud).
6. Tüpoloogiline üldisus. Erinevalt grammatiseerumisest on leksikaliseerumine keele- või piirkonnaspetsiifilisem, see ei ole nii süstemaatiline protsess kui grammatiseerumine, mille puhul võib täheldada ühesuguseid muutusmustreid eri keeltes (vt nt Heine, Kuteva 2002, Bybee, Perkins, Pagliuca 1994).

Leksikaliseerumise parameetrid

Üks keskseid märksõnu leksikaliseerumise ja grammatiseerumise käsitluses on produktiivsus. Igas keeles on kontiinum, mis ulatub ülimalt produktiivsetest kombineerimisvõtetest poolproduktiivsete ja eripäraste kombinatsioonideni. Kontiinumi ühes otsas on sõltumatud leksikaalsed üksused (*kass, raamat*) või siis üksused, mis on moodustatud morfeemidest, mida kasutatakse harva või piirangutega (*-k: minek, seisak*) – ebaproductiivsed vormid. Kontiinumi teises otsas on produktiivsed vormid, üksused, mis kombineeruvad vaikumisi, tüüpiliselt on need morfosüntaktilised konstruktsioonid (nt käändelõpud). Nende kahe äärmuse vahel on üksused, mis kombineeruvad regulaarsemalt või ebaregulaarsemalt, muutes leksikaalse üksuse kategooriat (liited *-lt, -ja: kaunilt, laulja*), ja üksused, mis kombineeruvad suhteliselt väheste piirangutega, muutes leksikaalse üksuse tähendust (*eba-: ebaharilik*). Kontiinum ebaproductiivne–produktiivne on seotud selliste kontiinumitega nagu leksikaalne – grammatiline üksus, avatud – suletud klass, maksimaalselt vabad – maksimaalselt obligatoorsed üksused, tähenduslikud – funktsionaalsed üksused (Brinton, Traugott 2005: 92). Nagu eespool viidatud, nähakse sünkroonilisest vaatepunktist leksikaliseerumise tulemusena produktiivsuse vähenemist või kadu, kuna leksikaliseerunud sõnad ei ole enam analüüsitavad (Bauer, Huddleston 2002: 1629). Konstruktsioonipõhisel lähenemisel keelemuutustele on aga osutatud ka uute leksikaalsete mikrokonstruktsioonide tekkele, mis võivad olla teatud määral produktiivsete mallide (skeemide) tulemus (Traugott, Trousdale 2013: 164).

Üks grammatikakäsitluste probleeme on sõnatuletuse paiknemine grammatika ja leksikoni suhtes. Brintoni ja Traugotti käsitluses on oluline produktiivsus ja püsimalus säilitamine – produktiivne sõnamoodustus toimib väljaspool leksikoni. Produktiivse sünkroonilise fenomenina käsitletakse sõnamoodustust

millenagi, mis eelneb leksikaliseerumisele ja on sellest sõltumatu: leksikaliseerumise tulemuseks võivad olla (aga ei pea tingimata olema) poolproduktiivsed vormid (nt väheproduktiivsed tuletusmorfeemid), grammatiseerumise tulemuseks võivad olla (aga ei pea olema) afiksids (nt käändelõpud) (Brinton, Traugott 2005: 91).

Brinton ja Traugott (2005: 93) toovad välja grammatilisuse kolm astet, lähtudes teiste elementidega seotusest:

G1 = perifrastilised vormid (*olgugi et*);

G2 = poolseotud vormid, näiteks funktsioonisõnad (abisõnad) ja kliitikud (*-gi/-ki: millalgi*);

G3 = afiksids, näiteks tuletusmorfeemid, mis muudavad tüve grammatilist klassi (produktiivne *-mine*), eriti muutemorfoloogia.

Et leksikaalsed üksused on suhteliselt vabad, määratleb leksikaalsuse astmestiku nende sisemise struktuuri hägustumine. Leksikaalsed üksused ulatuvad täiesti läbipaistvatest vähem läbipaistvateni ja täiesti läbipaistmatuteni. Leksikaalsuse astmestik on seega järgmine:

L1 = osaliselt kinnistunud fraasids (*nõus olema*);

L2 = kompleksed poolläbipaistvad vormids (*ebatavaline*);

L3 = liitsõnad ja maksimaalselt analüüsimatud vormids (*tänavu*).

Samadest astmestikest lähtuvalt kirjeldatakse ka grammatiseerumise ja leksikaliseerumise vastandeid. Nii on Brintoni ja Traugotti (2005) käsitluses deleksikaliseerumine protsess, mille käigus suureneb komplekssus (suund $L3 > L2 > L1$) (nt rahvaetümoloogia). Degrammatiseerumine on protsess, mis viib vormi autonoomia suurenemiseni ja kahandab sageli produktiivsust ($G3 > G2 > G1$) (nt muutelõpust kliitikuks muutumine). Muriel Norde (2009: 10–11) käsitluses on leksikaliseerumine laiem mõiste, mis hõlmab näiteks ka sõnatuletust ja konversiooni, mis erinevad põhimõtteliselt degrammatiseerumisest, samas on mõningaid leksikaalsete üksuste kujunemisi võimalik käsitleda degrammatiseerumisena (*ibid*: 114).

Leksikaliseerumise ja grammatiseerumise puhul on omaette küsimuseks adverbistumine ja adverbide paiknemine leksikaalsuse-grammatilisuse skaalal, grammatiseerumise, leksikaliseerumise ja sõnatuletuse vahekord. Eespool on viidatud, et regulaarne sõnatuletus jääb kitsamas tähenduse leksikaliseerumise alt välja. Samas on tuletusliidete kujunemist toodud tihti grammatiseerumise näitena: iseseisvatest leksikaalsetest üksustest on kujunenud seotud morfeemids. Teisalt ei ole tuletusliidete staatus grammatilise kategooriana selge (Wischer 2011: 363), tuletusliidete kujunemist on käsitletud kord grammatiseerumise, kord leksikaliseerumisena (Wischer 2011: 356, Brinton, Traugott 2005: 64). Grammatiseerumise ja sõnamoodustuse vahekord kerkib esile eriti juhtudel, kui tekib uus leksikaalne üksus, mis toimib adverbiaalsena või diskursusmarkerina. Kirjanduses palju diskuteeritud näide on näiteks saksa ajaadverb *heute* 'täna', mille A. Meillet (1958 [1912]: 138–139) toob grammatiseerumise näiteks, ent

mis vastab igati leksikaliseerumise kriteeriumitele ja mida hilisemad uurijad on sellisena käsitlenud (Brinton, Traugott 2005: 63).

Sõnaliigiti võib grammatilisuse ja leksikaalsuse astmetes ilmnedä märgatavat varieerumist, nii näiteks on osutatud, et kaassõnad võivad olla leksikaalsemad ja grammatilisemad (Lehmann 2002: 1). Hopper ja Traugott (2003: 5) eristavad leksikaalseid ja grammatilisi tuletusmorfeeme: adverbid paiknevad grammatilisuse leksikaalsuse skaalal erinevalt ja adverbistumine võib olla nii grammatiseerumis- kui ka leksikaliseerumisprotsess. Grammatiseerumise teel on tekkinud paljud produktiivsed tuletusliited (selgemat või ebaselgemat päritolu), teisalt on hulk adverbe kujunenud käändevormidest. Sufiksids ei ole sel juhul valdavalt enam produktiivsed. Niisiis saab eristada a) produktiivseid sõnamoodustusreegleid, b) sõnamoodustusreegleid, mis on produktiivsuse kaotanud, c) leksikaalseid üksusi, mida ei ole võimalik teadaolevate sõnamoodustusreeglitega seletada (Ramat 2011: 506–507). Adverbide grammatiseerumine hõlmab sünkroonilisest vaatevinklist seega eelkõige esimest tüüpi. Kolmanda tüübi puhul, mille näiteks on kirjanduses väga sageli ajaadverbid (it *oggi*, sks *heute*, ingl *tomorrow*, ka eesti *täna*), saab rääkida noomeni- ja kaassõnafraside leksikaliseerumisest: on tekkinud uued leksikaalsed üksused, ent need ei mõjuta keele morfoloogilist süsteemi (Ramat 2011: 508). Ka infiniitsed verbivormid võivad grammatiseeruda suletud sõnaklassidesse (nt adpositsioonideks) või leksikaliseeruda avatud sõnaklassidesse (nt adverbideks). Konverbide leksikaliseerumis- ja grammatiseerumisastmeid on soome keeles uurinud Riitta-Liisa Valijärvi (2007), eristades mõlema protsessi puhul kolme astet. Nii muutevormide kui ka liitsõnade ja tuletiste puhul on kõige kõrgemal leksikaliseerumise astmel näha vormi hälbimist paradigmast ja motiveerituse kadu. Madalama ja keskmise leksikaliseerumise astmel on täheldatav kohatine lahknemine paradigmaatilistest käitumisest, eeldatavate argumentide puudumine. Seejuures on kahe madalama astme eristamisel oluline sagedus. (Valijärvi 2007: 78). Ka käändevormide adverbistumise puhul on kõrgema leksikaliseerumise astme puhul näha vormi lahknemine paradigmast. Teine kriteerium adverbistumise tuvastamisel on (ühilduva) atribuudi olemasolu võimalikkus. Sõnaühendite puhul viitab leksikaliseerumisele sage koosesinemine, kõrgemal tasemel leksikaliseerumise puhul on tegu ebaproduktiivse, tavapärasest lahkneva malliga. Kahe madalama taseme puhul on eristavaks teguriks sagedus, mida aga käesolevas töös süvitsi käsitletud ei ole. Keelemuutusi käsitlevates uurimustes on Brintoni ja Traugotti leksikaliseerumise määratlus üldlevinud (kuna sõna kasutatakse siiski ka laiemalt), igasuguse üksuse leksikoni võtmise tähenduses on terminoloogilise segaduse vältimiseks soovitatud kasutada „kitsast leksikaliseerumist“ (Lightfoot 2011: 445)). Siinses töös on leksikaliseerumise probleemi käsitletud ööpäeva osade (*päev*, *öö*, *hommik*, *õhtu*) ja aastaaegade nimetuste (*kevad*, *suvi*, *sügis*, *talv*) näitel. Sõna *aeg* näitel on osutatud sõnavormide grammatiseerumisele ja leksikaliseerumisele eri kontekstides.

4. AJAMÄÄRUSED

4.1. Aja kontseptualiseerimine

Aeg ja ruum on kaks kõige tähtsamat kategooriat inim mõtlemises, need saadavad meid pidevalt ja ka keeles on vaja neid pidevalt väljendada, aja- ja ruumikategoorial on grammatikas oluline roll. Keeltes on aja väljendamiseks võimalusi palju ning ka aja väljendamise uurimisega on tegeldud mitmel moel, näiteks on uuritud aja kontseptualiseerimist, mõistatamist, mis on keelelise väljenduse taustal (vt nt Klein 2009a, 2009b), kognitiivses lingvistikas on tegeldud metafoorsete suhete uurimisega (vt nt Moore 2014), eriti palju on tegeldud liikuva aja ja liikuva ego metafooridega, ajas liikumise ja ruumis liikumise suhetega (vt nt Moore 2014, Huumo 2017), eesti keele ajametafooridesse on süvenenud Ann Veismann (2001, 2006, 2009).

Aeg ja ruum on seega tihedalt seotud ning nende omavaheline suhe on leidnud rohket käsitlust. Aeg ja ruum meenutavad teineteist – või meenutab seda vähemasti nendest rääkimine – ja metafoorseid ülekandeid võib tõepoolest leida suurel hulgal. Ka grammatilised vahendid on sageli sarnased ruumisuhteid väljendavate vahenditega: ajasuhete ja ruumisuhete väljendamine on sarnane paljudes keeltes, aja- ja ruumisuhete vahekorra küsimusi käsitletud uurijad on lähenenud teemale mitmeti ning leidnud aja ja ruumi vahel otsesemaid ja kaudsemaid seoseid (vt nt Langacker 1987, Jackendoff 1983 jpt). Järeldused ulatuvad sarnasuse vaoshoitud tõdemisest kuni väideteni, et aega tajutakse ruumi kaudu. Haspelmath jõuab oma tüpoloogilises uurimuses järelduseni, et enamiku keelte kohta võib üsna kindlalt väita, et ajaväljendid on identsed ruumiväljenditega ja seega mõistestatakse aega ruumi kaudu, kuid möönab seejuures, et alati ei kasutata ruumimarkereid ja mõned ajasuhted eelistavad mitteruumilisi markereid (Haspelmath 1997: 18–21). Üheski keeles ei ilmne aga siiski täielikku vastavust aja- ja ruumiväljendite vahel, nagu on osutatud juba varemgi (Traugott 1978: 373). Teisalt on osutatud, et kuigi Haspelmathi argumentatsioon näitab veenvalt aja- ja ruumiväljendite sarnasusi maailma eri keeltes, ei ole siiski puhtalt keeleandmetele toetudes kontseptuaalne sõltuvus ühemõtteliselt selge (Tenbrink 2007: 14–15). Metafoorse ülekande rõhutamine toob esile mõned olulised aspektid aja ja ruumi suhetes, ent jätab teised kõrvale või hägustab neid. Kuigi aja keelelise väljenduse vahendid on tõepoolest tihti ruumiväljenditega analoogilised (vt nt Haspelmath 1997, Moore 2014, põhjalik ülevaade varasematest uurimustest Bender, Beller 2014), on need näiteks Evansi väitel kontseptuaalselt suuresti erinevad (vt nt Evans 2013). Olulise erinevusena on osutatud eelkõige mõõtmelisusele: ruum on kolmemõõtmeline, aega seevastu kontseptualiseeritakse lineaarsena ja seega ühemõõtmelisena (Radden, Dirven 2007: 317, Galton 2011: 697). Aeg on segmenteeritav, jaotatav väiksemateks üksusteks (Klein 2009a: 23, Galton 2011: 696). Lisaks on ajale iseloomulik suunatus (suunalisus, *directionality*), minevik ja tulevik ei ole sümmeetrilised: vahetu kogemus on meil ainult olevikust, minevikku on

võimalik mäletada ja tulevikku vaid kujutleda (Galton 2011: 697). Ruumilisele teljele on paigutatud objekt (vahel ka sündmus), ajateljele situatsioon, sündmus (Radden, Dirven 2007: 318; Bender, Beller 2014: 345). Mõõduvus (*transience*) on kõige selgemalt ainult aja omadus, mida ruumil iseenesest olla ei saa. Kohakäänete kasutusvaldkondi, ruumisuhete metafoorseid ja metonüümilisi ülekandeid on soome keeles põhjalikult uurinud Tiina Onikki-Rantajääsko (2001, 2006), keskendudes eelkõige seisundi väljendamisele. Kohakäändeliste seisundivormide analüüsis osutatakse valdkondade vahel ilmnevatele motiveerivatele seostele, kus ühe komponendi moodustab aeg.

Siinne töö ei süvene põhjalikumalt aja ja ruumi kontseptuaalsesse vahekorda, aja- ja ruumiväljendite sarnasusest aga mööda ei pääse: mitme ajamääruse (eelkõige lokaliseeriva puhul) kasutatakse samu vahendeid, mis koha märkimisel (kohakäänded, kaassõnad *sees*, *peale* jt). Samas on aga kasutusel ka teisi vahendeid (nt objektikäänded), eriti murretes, kus varieerumist on rohkesti. Isenesest on huvitav, et kuigi tihtipeale nimetatakse ajasuhteid määrusi käsitledes lihtsateks (Haspelmath 1997: 23: „Time is semantically very simple“, Wiedemann 2011: 692: „Ajasuhted on palju lihtsamad kui kohasuhted“), jätkub vastamata küsimusi uurijatele küllaga, väljendusvahendite mitmekesisus ja erinevad tõlgendusvõimalused ei tee nende probleemide lahendamist alati sugugi lihtsaks.

4.2. Ajamääruse käsitlustest eesti keeles

Varieeruvust murretes (vähemal määral ka teistes keelevariantides) on täheldatud juba ammu: aastal 1875 ilmunud eesti keele grammatikas käsitleb Ferdinand Johann Wiedemann (2011: 693–697) põhjalikult ka ajasuhete väljendamist ja jagab need tähendusrühmade järgi. Aja kestust väljendatakse tavaliselt objektivormis (*ma olen hulga aega, terve nädala seal olnud* (*ibid.*: 690)). Ajalise lokaliseerimise väljendamises (vastuseks küsimusele „millal“) toob Wiedemann esile varieeruvuse (osutades, et erinevused on kerged kaduma või sõltuvad tõlgendusest):

- a) kohakäänete abil väljendatakse tähtaega, mil midagi toimub või ei toimu (*koidikul, tänavu suvel, päeva tõusu ajal*) (*ibid.*: 693);
- b) ajavahemikku, mille piires midagi toimub või ei toimu, väljendatakse inessiivi abil, rõhutamise korral postpositiooni *sees* abil (*jürikuus, selle aja sees*);
- c) harvem, üksikutel erijuhtudel kasutatakse subjektivormi (nominatiivi), eriti sõna *kord* ja teiste samatähenduslike väljendite puhul, samuti liitsõnade puhul, mis on moodustatud sõna *päev* abil (seejuures paralleelvõimalusena on olemas ka adessiiv): *esmaspäev/esmaspäeval*. Wiedemann märgib, et esimesel juhul ei tohi ees olla mingit määratlust (v.a sõna *iga*), niisiis on ootuspärane näiteks *kahel pühapäeval*, ent ta osutab siiski ka eripärastele ühenditele nagu *mineval reede*. Niisamuti märgib Wiedemann, et vähemalt

mõnikord kasutatakse aastaaegu samuti kui nädalapäevi (*tänavu suvi käisin ma seal, aga ka suvel, talvel*) „sama suvaliselt kui kohanimede puhul, mida osalt kasutatakse väliskohakäändes, osalt sisekohakäändes“ (Wiedemann 2011: 695).

- d) neljanda rühmana on esile toodud **objektivorm** (genitiiv, partitiiv), mida Wiedemanni sõnul kasutatakse eriti nende sõnade puhul, mis tähendavad 'kord' (*esimese korra oli ta väga väsinud*), tema sõnul muudel juhtudel „kuuleb sellist kasutust harva“ (Wiedemann 2011: 696).

Wiedemann peab nende väljendite „komplitseerituse ja ebakindluse“ põhjuseks ühelt poolt ebaselget ja lohakat hääldust, teiselt poolt seda, et mitte alati ei suudeta kõneleja tõlgendusviisi sisse elada (nt kas *valvasin ööd ja päevad* lapse juures väljendab korduvust või kestust). Ühtlasi osutab ta, et mõni genitiivvorm on mõeldud instruktiivadverbina, mõni nominatiiv on kivinenud adverb (nt *päev päevalt*) (Wiedemann 2011: 696–697).

Ülejäänud ajamäärused on ootuspäraselt vormiliselt ühtlasemad. Küsimusele *mis ajani* vastatakse *ni-lõpulise* adverbiga (praeguses käsitluses terminatiiv), millele võib eelneda *kuni*, või elatiiviga koos sõnaga *saadik*. Küsimusele *mis ajast* *saadik* (kestuse väljendamine) vastab elatiiv, küsimusele *millest alates* (osutatakse tegevuse lähtepunktile, mitte kestusele) vastates kasutatakse ablatiivi (*tseitungi number on seitsmendalt novembrilt*). Küsimusele *mis ajaks* vastatakse faktiiviga (translatiiviga) (*jõuluks saame koju*, murretes kasutatakse ka elatiivi). Küsimusele *kui kauaks*, *kui pika aja peale* vastates kasutatakse samuti translatiivi; kui tahetakse öelda, mille peal või millegi jaoks peab midagi jätkuma, kasutatakse kaassõna *peale* (*seda ma sain kahe nädala peale*). Küsimusele *kui sageli*, *kui mitu korda* vastatakse tavaliselt sõnaga *kord* või mõnega selle paljudest sünonüümidest. Harilikult on arvsõna subjekti käändes (*olen teda üks kord, kaks korda näinud*). (Wiedemann 2011: 698)

Lehte Rannuti (1960) ajamääruse ülevaates on käsitletud nii kirjakeelt (sh vanu allikaid) kui ka murdeid, sellisena pakub see põhjalikku käsitlust ajamääruse väljendusvõimalustest. Rannuti liigitus on üksikasjalik: 1) tegevus või esinemisega märkiv ajamäärus; 2) küsimusele *mis ajaks?* vastav ajapiiri märkiv ajamäärus; 3) küsimusele *mis ajast?* vastav ajapiiri märkiv ajamäärus; 4) töö- või tasunormile vastavat ajahulka väljendav ajamäärus; 5) ajalist kordumist märkiv ajamäärus (jaotatud alaliikideks); 6) kestust väljendav ajamäärus (samuti täpsem liigitus); 7) ajalist algust väljendav ajamäärus; 8) ajalist lõppu väljendav ajamäärus; 9) sagedust märkiv ajamäärus; 10) pidevust märkiv ajamäärus.

Toimumisaja puhul on selleski käsitluses mitmes suhtes esikohale seatud kohakäänded, eelkõige adessiiv: seda on siin peetud kõige vanemaks väljendusviisiks, ühtlasi ka kõige sagedasemaks. Selle kõrval osutatakse ka objekti-käänete kasutusele, millest on esindatud kõik kolm käänet: nominatiiv, genitiiv ja partitiiv; osutatakse, et nominatiiv ja genitiiv on tähenduslikult adessiiviga identsed, partitiivi kasutatakse piiratult (üksikud sõnad või sõnaühendi järeldkomponent). Artikkel annab ajamääruse väljendusvahenditest tänuväärselt

põhjaliku ülevaate, ehkki kõnekeele (murrete) ja kirjakeele eristus selgesti välja ei tule, murdematerjali olulisus ilmneb küll liigituses (töö- või tasunormile vastav ajahulk on kahtlemata oluline just murdetekstides). Siingi osutatakse mitme sõnavormi kinnistumisele. Selles 1960. aasta käsitluses võetakse selge seisukoht ka eelistatud vormi asjus: nominatiivi ja genitiivi puhul ei ole sageli aru saada, kas väljendatakse tegevusaega või ajalist kestust, ja seetõttu väidetakse, et kirjakeeles tuleks eelistada adessiivi, seda enam, et adessiiv on eesti keelepruugis kõige üldisem. (Rannut 1960: 76).

„Eesti keele grammatika“ (EKG II: 78–85) jagab ajamäärsused nelja rühma: a) toimumisaega, b) ajapiiri, c) kestust ja d) korduvust näitavad ajamäärsused. Põhimõtteliselt samasugune on „Eesti keele süntaksi“ liigitus: a) ajas lokaliseerivad määrsused, b) ajalisi piire väljendavad määrsused, c) kestusmäärsused ja d) sagedusmäärsused (Veismann jt 2017: 337). Varasemates käsitlustes on liigitus olnud detailsem (Rannut 1960), samas on võimalik ja käesoleva töö seisukohalt otstarbekohane väiksemad rühmad EKGs ja „Eesti keele süntaksis“ toodud suuremate rühmade alla hõlmata. Soome keele grammatikas (VISK § 980) on piiratud kolme rühmaga: toimumisaeg, korduvus ja kestus, ajapiiri määrsused kuuluvad selles liigituses toimumisaega märkivate määruste alla.

„Eesti keele grammatika“ (EKG II: 77) jagab ajamäärsuslikes väljendeis esinevad sõnad aega jaotavaiks sõnadeks ja aega lokaliseerivaiks sõnadeks. Ühikuid, milleks aega saab jaotada, märgivad mõõdunimisõnad (*aasta, kuu, päev, nädal*); aega lokaliseerivad ühelt poolt ajamäärsõnad (*täna, siis, hiljuti*) ja teisalt ajanimisõnad (*hommik, õhtu, sügis, teisipäev*).

Päev (ja ka *öö*) toimib aga kaheti, see võib niihästi talitleda mõõdusõnana kui ka aega üldisemalt lokaliseerida, viidates (sarnaselt *sügisega* jms) valgele ajale (ööpäevast). Sellisena on *päev* määratletud näiteks ka seletussõnaraamatus (EKSS), kus on esitatud kaks tähendust: 1) päikesetõusu ja -loojaku vaheline (valge) ajavahemik, ülaloleku aeg (varahommikust hilisõhtuni); 2) kalendripäev, ööpäev (umbmääraselt v. konkreetselt). „Eesti keele seletavas sõnaraamatus“ on *öö* (nagu ka *hommiku* ja *õhtu*) puhul ajatähenduses esitatud ainult üks, lokaliseeriv tähendus, ent tegelikus kasutuses võib ka *öö* esineda ööpäeva tähenduses (murdekorpuses nt *siis oli ta neli üöd oli minu juures* (Kei), sagedamini küll nimetatakse fraasis nii ööd kui ka päeva).

Haspelmath (1997: 26–27) jagab ajamääruste seisukohalt kanoonilised perioodid kolmeks: 1) ajaühikud (*tund, päev, kuu, aasta*), 2) kalendriühikud (*jaanuar, pühapäev*), 3) kvalitatiivsed perioodid (*kevad, suvi*), väites, et teise ja kolmanda rühma sõnu saab kasutada ainult aja lokaliseerimisel, mitte aga ajalise ulatuse mõõtmiseks (? *five Wednesdays/afternoons ago* 'viis kolmapäeva/pärastlõunat tagasi'). Eesti keeles on siiski aastaegade (eelkõige *talve*, aga vähemal määral ka teiste) kasutamine seesuguses tähenduses täiesti tavaline.

Eesti keele ajadeiksist käsitledes on osutatud, et ajalised mõõdunimisõnad ega absoluutselt lokaliseerivad nimisõnad ei ole iseenesest deiktilised, kuid võivad deiktilistes fraasides sündmusi ajas paigutada (*järgmisel päeval, eelmisel nädalal*) (Pajusalu jt 2004: 93). Seejuures on võimalik mõningaid absoluutselt lokaliseerivaid nimisõnu mõista deiktiliselt (nt *hommikul sõidan Tallinna*,

mõeldes sellega *homme hommikul*). Eesti kirjakeeles ei ole see tavaline võimalus (Pajusalu jt 2004: 93). Kõnekeeles võib seda esineda sagedamini, murdekorpuses seab kasutusele piirangud materjali eripära. Enamasti on tegemist minevikuliste tekstidega, tulevikule viidatakse harva, niisiis on ootuspärane, et teatud deiktilised väljendid esinevad sagedamini, näiteks on Võru ja Setu murdes kasutatud rohkesti pronoomenit *tuu*, pronoomenit *seo* (*sjoo*) peaaegu ei esine. Kasutus on eeldatavasti analoogne ruumiga (Pajusalu 1998: 161–168), seega peaks *tuu* viitama ajaliselt kaugemale ja *sjoo* ajaliselt lähemale sündmusele, viimastele on murdekorpuse tekstides viidatud vähe ja selgem eristus võiks välja tulla näiteks argidialoogidest.

4.3. Sõnaliigiline kuuluvus

Aja lokaliseerimise väljendamisel peetakse vanemateks esinemisvormideks kohakäändeid, produktiivsemad kohakäänded on adessiiv ja inessiiv. Lisaks pärineb mitu ajasõnana leksikaliseerunud väljendit essiivist, mis on olnud oluline temporaalsuse väljendamisega. Essiiv on taustalt uurali keele vana lokatiiv (Rätsep 1979: 63, vt ka Hynönen 2016: 49, Metslang, Lindström 2017: 61), algselt kohta tähistanud käändelõpp on levinud aega ja seisundit väljendavasse kasutusse. Soome keeles on essiiv ka praegu ajaväljendites kasutusel teiste kohakäänete kõrval, seejuures on kasutus selgelt piiritletud (vt nt Hynönen 2017: 47–48). Adessiivi kasutatakse päeva osade puhul, kui aga lisatakse laiend, on kasutusel essiiv.

Eesti keeles on essiivi järgi mitmes leksikaliseerunud ajaadverbis (*nt kuna, täna, toona*, vt ka Ariste 1952). Murretes võib nii mõnigi kord eeldada ajasõnade essiivset päritolu, eriti tugevaastmelise vormi puhul. Essiivi kasutus teistes keeltes pakub võrdlusalust ja võimalikke paralleele, nii on viidatud essiivi kasutusele mõnes liivikeelses ajaväljendis (Viitso 2008: 328, Jantunen 2010: 47, Viitso 2016: 165). Analüüsivõivad muuta keerukaks vormilised kokkulangevused, näiteks Grünthal osutab käändesünkretismile vepsa keeles (Grünthal 2017: 149): sünkrooniliselt ei ole genitiivsed ja essiivsed ajamäärused eristatavad. Ajalooliselt on olemas eristus duratiivsete ja punktuaalsete ajaadverbiaalide vahel: punktuaalsed ajaadverbid pärinevad genitiivist, duratiivsed essiivist (Grünthal 2017: 149). Sünkrooniliselt ei ole seejuures eristus võimalik.

Üheks siinse töö keskseks probleemiks on sõnaliikide hajuvus, mis on eesti keele puhul ammu küsimus. Sõnaliigid ei ole üksteisest järgalt eristuvad, need on osaliselt kattuvad ja hajusate piirdega rühmad (EKG I: 16), teisalt on vaja sõnaliigilise kuuluvuse küsimusi otsustada näiteks sõnaraamatute koostamisel (sõnaraamatu koostaja ja toimetaja seisukohalt on probleemsetele küsimustele osutanud nt Rudolf Karelson (2004)), ka murdekorpuse märgendamisel on vaja otsustada, kas tegu on pigem käändevormi või juba kinnistunud (grammatiseerunud või leksikaliseerunud) vormiga. Ühtsetest põhimõtetest lähtuv märgendamine loob eeldused usaldusväärseks analüüsiks, ehkki lõplikku selgust ei ole võimalik saavutada. Ka varasemates uurimustes (nt Ruutma 2016: 17) on

osutatud sõnaliigipiiride hägususest põhjustatud märgendusprobleemidele: kaassõnadeks võib olla märgendatud adverbe ja vastupidi, adpositsiooni piirimal olevaid sõnu on märgendajad tõlgendanud erinevalt, kord substantiivina, kord adpositsioonina. Ka siinse töö tarvis materjali kogudes tulid välja märgendamiserinevused (nt on sõna *aeg* vorme *ajal* ja *aegu* liigitatud nii kaas-sõnaks kui ka nimisõnaks).

Adverb on eesti keele süntaksi käsitluses määratletud kui muutumatu, iseseisev täistähenduslik sõna, mis väljendab kohta, aega, viisi, seisundit, hulka ja määra jms ning esineb lauses määrusena. Tüüpjuhul on tegu muutumatute sõnadega, ent eesti keeles leidub ka osaliselt käänduvaid määrsõnu (*välja* : *väljas* : *väljast*). Käändelisus seob neid substantiividega, paljud adverbid, eriti seisundiadverbid, ongi lähtunud substantiivide käändevormidest (Veismann, Erelt 2017a: 417).

Adverbi kui sõnaliigi määratlemise raskustele on soome keele ajaadverbe käsitledes osutanud näiteks Helena Sulkala (1981). Varasemate käsitluste eeskujul kasutab ta morfoloogilisi (sõna muutmatus) ja süntaktilisi (ühildumatus, rinnastussuhted) kriteeriume. Nende kõrval on abivahendina kasutatud ka semantilisi kriteeriume: adverbi tähendus on sageli sedavõrd kinnistunud, et nüüdiskeeles ei ole võimalik näha noomenit, millest adverb pärineb. (Sulkala 1981: 50) Ka Sulkala tõdeb, et adverbide eristamine käändevormidega identseist (leksikaliseerunud) vormidest on problemaatiline. Tema järgi ei ole sõna adverb, kui see käändub, kui sel on olemas samatähenduslik nominatiiv ning kui nii käändevorm kui ka sõnatüvi on tänapäeva keele seisukohalt läbinähtavad (Sulkala 1981: 50). Seega jääb adverbide hulgast välja näiteks *aamulla*, kuna samatähenduslik nominatiiv on siin läbinähtav, adverbide hulka loeb ta sõna siis, kui tüve ja lõpu suhe on opaakne, kui sõnavormi tähendus ei ole tuletatav tüve ja käändelõpu summast. Noomeni ja adverbi eristamisel on Sulkalal oluline niisiis läbipaistvus ja produktiivsus, noomenite hulka on liigitatud ka produktiivsete tuletusliidetega moodustatud sõnad (nt *nopeasti*, *aamuisin*), mis on soome keeles enamasti liigitatud adverbide hulka (VISK § 373). Lisakriteeriumina eristab sõnaliike see, et adverbi juurde ei kuulu ühilduvat adjektiivatribuuti ega genitiivatribuuti (teatud mööndustega). Niisiis on tema käsitluses adverbideks liigitatud sõnad 1) mis ei muutu, 2) mis ei ole läbipaistvad noomeni käändevormid, 3) mis ei ole läbipaistvad tuletised, 4) mille juurde ei saa kuuluda atribuuti ja 5) mis ei esine ise atribuudina. (Sulkala 1981: 51)

Samasugused erinevused on välja toodud ka eesti keele süntaksis. Nimisõnavormidest eristab määrsõnu süntaktiliselt asjaolu, et neid ei saa laiendada ühilduv adjektiivatribuut (küll aga teine adverb). Lisaks iseloomustab adverbe tähendusnihe (suurem abstraktsus) ja arvuopositsiooni puudumine. (Veismann, Erelt 2017a: 417) Adverbi ja substantiivivormi eristamisel on seega tunnuslikud järgmised jooned: a) lahknemine käändeparadigmast, morfoloogiline läbipaistmatus, tüve ja lõpu eristamatus (*öösel*, seos tüvega *öö* on tuntav, kuid ei kattu ühegi käändevormiga), b) puudub nominatiivivorm (*ööse* ei esine kontekstis, kus see oleks analüüsitav nominatiivina), c) ei ole võimalik lisada ühilduvat

adjektiivatribuuti (? *ühel ilusal öösel*), d) sõnaliitmise puhul kaob vormi tähenduslik läbipaistvus, tähendus ei ole osade summa.

Adverb sõnaliigina piirneb teisalt ka **adpositsiooniga**, mis on samamoodi probleemselt määratletav. Kaassõnad on sageli kujunenud täistähenduslike sõnade vormidest, kujunemisprotsessis on nimisõna tähendus muutnud üldisemaks ja abstraktsemaks (Veismann, Erelt 2017b: 448, Grünthal 2003: 46–47).

Eesti keeles on rohkesti sõnu, mis võivad sõltuvalt lauseümbrusest toimida nii määrsõna kui ka kaassõnana. Käändsõnaga seotuna peetakse üksust kaassõnaks, mis väljendab grammatilist tähendust, verbiga seotuna määrsõnaks. (Jürine, Habicht 2013: 740) Käesolevas töös on käändevormide kinnistumisel adpositsioone peetud grammatilisemaks ja adverbe leksikaalsemaks, nii nagu on neid käsitletud eesti kirjakeeles toimuvate muutuste puhul (vt nt Habicht, Penjam 2007, Jürine, Habicht 2013, Jürine 2016): kaassõna tähendus on abstraktsem kui leksikaalsetel sõnadel, mille hulka loetakse ka määrsõnad. Seega käsitletakse ka nende kujunemisprotsessi erinevalt: kaassõnade kujunemisprotsessile on omased grammatiseerumise iseloomulikud tunnused (sõnavormi kivistumine, liikumine suletud klassi, võimetus üksi esineda), muutus toimub leksikaalsemalt grammatilise suunas. (Jürine, Habicht 2013: 740) Adverbistumise protsessi on käsitletud seevastu leksikaliseerumisena, mis võib omakorda olla vaheetapp kaassõna tekkele (Habicht, Penjam 2007: 56–57). Mõne käändevormi sagedasem esinemine võib seega viidata nii grammatiseerumisele kui ka leksikaliseerumisele, mõnikord võivad need esineda ka koos. Näiteks kirjeldavad Jürine ja Habicht (2013) komplekssete kaassõnade (*elujooksul, käekõrval*) teket kui tsüklilist arengut, kus grammatiseeruvad üksused kujunevad uuel struktuuritasandil leksikaalsete ja grammatiliste osiste sulandumisel. Niisiis ei ole seesugune edasigrammatiseerumine (taaskasutus) tüüpiline grammatiseerumine, kus leksikaalne või grammatiline üksus muutub grammatilisemaks, vaid tegu on protsessiga, kus üksus siseneb grammatiseerumise protsessi uuesti ja protsessi eri etappides kaasatakse uut leksikaalset ainet. Seejuures ei pruugi määrsõnana ja kaassõnana esineda üksused semantiliselt oluliselt erineda. (Jürine, Habicht 2013: 740) Leksikaliseerumise ja grammatiseerumise koosesinemist võib täheldada ka murdematerjalides. Sõna *aeg* on mitmes murdes kaassõnastunud kujul *aegu* (*aigu*), sagedasemad sõnaühendid (*lõunaigu*) võivad omakorda leksikaliseeruda.

5. TULEMUSED JA ARUTELU

Väitekirja artiklites on käsitletud ajamäärusi eesti murretes ning vaadeldud leksikaliseerumis- ja grammatiseerumisprotsesse. Küsimustele, kuidas need protsessid eesti murretes väljenduvad ning kuidas ajamäärad paiknevad leksi-kaalsuse ja grammatilisuse skaalal, otsiti vastust väitekirja III, IV ja V artiklis. Taustateguriks on ajaväljendite puhul sagedus: II artiklis esitatud oletus, et sagedamini esinevate sõnavormide puhul võib olla tegu leksikaliseerumis- või grammatiseerumisprotsessiga, leidis ajasõnu lähemalt analüüsides kinnitust. Ajamääruste varieerumises ilmneb leksikaliseerumiskontinuum, kus ühes otsas paiknevad käändeparadigmast selgemini eristunud adverbilises kasutuses vormid, nende kõrval leksikaliseerumispotentsiaaliga, ent tunnuste poolest substantiivist eristamatud vormid.

III ja V artiklis käsitletud ööpäeva osade ja aastaegade nimetuste puhul ilmnes peaaesjalikult leksikaliseerumisprotsess. Kõige selgemalt on kõigis eesti murretes leksikaliseerunud sõna *öö* vormid *öösi*, mida on peetud instruktiivi vormiks, ning *ööse*, mille päritolu ei ole üheselt selge. Lähtekujuks on oletatud vorme, kus tüves on olemas (*-ne:*) *-se*-komponent, adjektiivi või deminutiivi. *l*-lõpulise vormi puhul on peetud võimalikuks lähtumist deminutiivse vormi adessiivist. Samas on *ööse*-tüve puhul täheldatav ka liikumine substantiivse kasutuse suunas, adessiivse vormi puhul võib oletada substantiivset tõlgendust, lähtudes analoogiast teiste ajasõnadega. Teiste ajasõnade mõju võib oletada ka tänapäeva keeles toimuva *ööse* substantiivilaadse kasutuse puhul.

Teistest ööpäeva tähistavatest sõnadest võib esile tõsta sünkrooniliselt partiitiivse kujuga (tugevaastmelist) vormi *päeva*, mida kasutatakse laiendita aja lokaliseerimiseks. Sellisena vastandub see fraasidele, kus laiendatud fraasis on *päeva* nõrgas astmes. Niisugune kasutus viitab tugevaastmelise vormi adverbistumisele, tugev aste osutab võimalikule essiivsele päritolule.

IV artiklis tulid sõna *aeg* puhul sõltuvalt kontekstist esile erisuunalised protsessid. Substantiivi genitiivvormi kõrval esines *aeg* mitmel kujul, kõikide puhul võib tähendusliku üldistumise tõttu täheldada kaassõnastumist (grammatiseerumist). Vormiliselt eristub kaassõnana *aegu*. Vaid Võru ja Setu murdes langeb see kokku partitiivivormiga, kõigis teistes murretes on see tõlgendatav kaassõnana. Kaassõnana on tõlgendatavad ka teised vormid, mille puhul käändeparadigmast lahknemine ei ole selgelt toimunud. Kõikides murretes esineb adessiivne *ajal*, läänepoolsetes murretes (tugevaastmelise inessiivi alal) inessiivne *ageas*.

Üksikvormide kõrval ilmnes aga ka leksikaliseerumisele viitavat sõnaühendite kinnistumist. Kõige ilmekamad on lõunaesti murretes esinevad *lõunaigu* ja *tuulaigu*. Esimese puhul tuleb esile leksikaliseerumisele iseloomulik morfeemipiiride kadu, *tuulaigu* puhul on tegu käändes ühildumatu fraasiga. Seesugust kasutust leiab ka sugulaskeeltest (vrd sm *sillä aikka*). Põhjaesti murretes osutab proadverbistumise tendentsi adessiivne fraas *sel aal*, mis on

sageli kokku hääldatud. Lähemaks analüüsiks oleks selle fraasi puhul tarvis uurida transkribeeritud tekstide kõrval ka murdelindistusi.

Küsimustele, missugused erinevused ilmnevad eri murretes ja kas piirkonniti tulevad esile erinevad kasutusmustrid, otsiti vastust III, IV ja V artiklis. Neis vaadeldi sõnade *aeg*, *öö*, *päev*, *hommik*, *õhtu*, *kevad*, *sügis*, *suvi* ja *talv* esinemist eesti murretes. Piirkondlikud erinevused tulevad esile peaaegu kõigi ajaväljendite puhul, eri murretes on eelistatud eri vahendid. Üldise tendentsina võib täheldada kohakäändelise markeerituse kasvu lääne poolt ida poole, markeeritud vormid tulevad esile perifeerias, eriti Setu ja rannamurdes. See iseloomustab eriti aastaaegade ja ööpäevade nimetusi, lääne pool on kasutusel rohkem markeerimata vorme, ida poole liikudes kasvab kohakäändeliste vormide osakaal. Setu murdes on adessiivse vormi kõrval kasutatud ablatiivset kuju (*hummogult*). Läänepoolsetes murretes tuli ka enam esile analüütiliste vormide kasutust (*kevade sees*). Varieeruvus eesti murretes ilmneb ka võrreldes sugulaskeeltega, nii on näiteks läänemeresoome keeleatlases adverbi KEVÄÄLLÄ esitaval kaartidel näha, et eesti murretes on vormiline varieeruvus olnud suurem kui lähisugulaskeeltes (ALFE I: 305), see esineb adessiivsel, ablatiivsel, vokaalilõpulisel (genitiivsel) ja *i*-lõpulisel kujul. Vormi *kevadi* kõrvutatakse instruktiiviga ja *di*-lõpulistega. Kaardi põhjal on ablatiivne vorm olnud levinud laiemaltki, kui murdekorpuse andmetest nähtub, eelkõige Lõuna-Eestis (atlas kirjeldab keelekasutust, mis valitses läänemeresoome keeltes enne 1939. aastat, eesti materjal põhineb arhiiviainesel).

Sõna *aeg* analüüsis tulid murretevahelised erinevused selgelt esile kaasõnastuvate vormide puhul. Läänemurretes esineb rohkem inessiivset vormi (*aegas*), inessiivset vormi tuleb esile ka saarte murdes, Võru murdes on seesuguses positsioonis valdav partitiivikujuline *aigu*. Samasugune sõnavorm on valdav ka Tartu murdes, kus see on erinevalt Võru murdest selgelt käände-paradigmast eristunud. Keskmurre eristus teistest nominatiivsete vormide (*talve aeg* [*olid pulmad*]) rohkusega. Ka teiste ajasõnade puhul esines keskmurdes rohkem nominatiivi.

Küsimust, missugused mehhanismid mõjutavad vormikasutust, sealhulgas vormide ühtlustumist ja eristumist, puudutavad IV ja V artikkel. V artiklis on osutatud võimalusele, et tähenduse järgi kokkukuuluvad sõnad (nt *kevad* ja *sügis* ning *suvi* ja *talv*) käituvad ühesuguse mustri järgi, teatud määral leidis see oletus ka kinnitust, näiteks sõnade *kevad* ja *sügis* kasutusmuster on sarnane, *suvi* erineb neist. Samas ei moodusta *suvi* ja *talv* sama ühtlast paari.

Vormivaliku ja tähenduse koosmõju tuleb esile IV ja V artiklist. Teatud määral mõjutab leksikaliseerumist see, kas viidatakse konkreetsele ajahetkele või ajale üldisemalt (päevale kui valgele ajale vms). Adverbistumispotentsiaal on viimasel juhul suurem, sellele viitab kõige enam tugevaastmelisena eristuv vorm *päeva*, mida kasutatakse tüüpiliselt üldise viitamisenä. Väga selgeid eristusi samas teiste sõnade puhul esile ei tulnud.

Küsimusele, mil määral lahkneb murretes ilmnev varieerumine tänapäeva kirja- ja ühiskeelest, saab vastuse artiklites käsitletud sõnavormide kõrvutamisel kirjakeele normidega. Tuleb esile selge vormiline eelistus: kirjakeeles on ajas

lokaliseeriva määruuse normiks alalütlev kääne, kohakäändelisi vorme kasutatakse ka murretes, ent üldiselt vähem kui markeerimata (objektikäändelisi) vorme. III artiklis on lähemalt vaadeldud tänapäeva vabamas keelekasutuses ilmnevaid vorme ning küsitud keelekasutajate arvamust vormide normikohasuse kohta. Tulemused osutavad ühelt poolt jätkuvale sõnaliigilisele hägususele, adverbistunud *ööse(l)* ilmutab substantiivseid jooni, teisalt keelenormide ühtlustavale mõjule (selgemini tajutakse normikohasena *l-lõpulisi* vorme).

Töös on suurema tähelepanu saanud ajas lokaliseerivad väljendid, neis ilmnevad leksikaliseerumis- ja grammatiseerumisprotsessid kõige selgemalt. Nende kõrval on aga oluline osa ka kestust väljendavatel fraasidel ja nagu eespool osutatud, võib kestuse ja lokaliseerimise väljendamise vahekord mõjutada keelevahendite jaotumist. Kestusmääruste lähem käsitus võiks aidata selgitada vormivaliku küsimusi.

Töös ilmnes kaassõnaliste fraaside kasutamisel piirkondlikke erinevusi, neid esineb rohkem lääne pool, eriti saarte murdes, seda paralleelselt lühemate vormidega. Lähemat analüüsi vääriks aga ka see, kas tegu on lihtsalt sünonüümsete väljenditega või on tegu ka tähendusliku erinevusega (kas *talvel*, *talve ajal*, *talve sees* lokaliseerivad sündmust ühtmoodi või mitte).

Ajaväljendite kasutamisel murretes esineb suur varieeruvus ja nõrgemini markeeritud vorme kasutatakse tunduvalt rohkem kui kirjakeeles, kus eelistatud on kohakäändelised vormid. Tähenduslik selgus on olnud kirjakeele vormi valikul ilmselgelt oluline: genitiiv ja nominatiiv väljendavad ka ajalist kestust, seega on lokaliseerimiseks parem valida kohakäändeline vorm. Kirjakeelde kinnistumise jälgimisel oleks vaja lähemalt käsitleda ka vana kirjakeelt, esmapilgul võib oletada, et *l-lõpulised* vormid on juba varakult valdavaks muutunud. Kõnekeel ja kirjakeel on võinud niisiis juba varakult areneda eri suundades. Normimisega on markeeritud vorm kasutusse kinnistunud, ehkki teatud puhkudel on lubatud paralleelvormina ka nominatiivne vorm. Ajalise paiknemise väljendamine eri registrites vajab niisiis samuti põhjalikumat uurimist. Vabamas kasutuses (kõnekeeles) on eeldatavasti kirjakeelega võrreldes markeerimist vähem; markeerimist kasutatakse rohkem formaalsemates tekstides. Uuriija pilk on täheldanud koguni ülemarkeerimist, adessiivset väljendust ka seal, kus kirjakeeles oleks neutraalne kasutus nominatiivne:

(1) *Scania soovitab igal päeval kodust välja minnes kaasa võtta positiivne suhtumine* (<https://www.ejl.ee>).

Teisalt on kõnekeeles täheldatav nominatiivi kasutus, millel on olemas ka murdeline taust. Järgnev näide pärineb maakonnalehe artikli kommentaariumist:

(2) *No päris kõik ei pidanud vastu.. Vallavanem pani minema esimese pausi aeg..* (<http://www.vooremaa.ee>)

Need kaks näidet osutavad võimalusele, et tänapäeva keeles mõjutab kasutust teksti ametlikkus ja formaalsus ning selle kaudu normide selgem teadvustamine, misjuhul valitakse teksti pigem kohakäändeline vorm. Samas on osutatud, et kõnekeeles on nominatiivsed vormid levima hakanud, eriti on seda täheldatud seoses kuupäevadega ja aastaagadega. Keelekorralduslikult on seda peetud ebasoovitavaks, ehkki keele loomuliku arenguga kooskõlas olevaks (Erelt jt 2007: 492). Mitmetähenduslikkuse lubamine või tõrjumine kirjakeeles on olnud diskussiooni objektiks pikka aega (Veismann jt 2017: 342),

Erinevat arengut ilmestab ka *öö*-sõna kasutus. Kirjakeeles on adverbivorm ja substantiivi käändevormid selgelt eristatavad, ent tüve *ööse* kasutamine substantiivina on nähtav ka nüüdisaegses kõnekeeles ja netikeeles, käändeparadigma on laienenud, kasutusel on lisaks kirjakeeles olevatele adessiivi- ja translatiivikujulistele vormidele näiteks terminatiiv, allatiiv ja komitatiiv (näide 3).

(3) *Ei teinud sellest suurt välja, tegin tavapärase haiguseelse profülaktika ning lootsin, et ehk läheb öösega see üle.*

(<http://tartusuusaklubi.ee/paevik/ilusale-ajale-jargneb-kriis/>)

Nii nagu murretes, on ka praegusaja keeles tüvi muutunud substantiivilaadseks, ent nominatiivne kasutus subjektipositsioonis ei ole seni võimalik, kasutus piirdub adverbiaalse kontekstiga.

Veel ühe töös ilmnenu küsimusena vajab edasist käsitlemist tekstitüübi mõju ajamääruse esinemisele. Nagu osutatud, on murdekorpuse tekstid peamiselt narratiivid, jutustatakse palju minevikusündmustest ja endisaegsest olustikust. Lähiminekule kuigivõrd ei viidata. Eri tekstitüüpide ja registre uurimine annaks siin väärtuslikku lisandust.

Murrete hilisema kihistuse uurimine on kasutuse üldise hääbumise tõttu keerukas, siiski on võimalik uurida hilisemat arengut võru keeles. Lisaks uutele andmetele leiab kõrvutamiseks materjali võru kirjakeele korpusest. Ühe näitena keelekasutaja käsitusest ja reanalüüsist pakub kinnistunud *tuul aigu*, mis on hakanud rohkem esinema kujul *tuud aigu*. See väärrib kindlasti edasist uurimist niihästi võru kirjakeele kui ka suulise keele varal, otsing netis olevates uue- mates võru tekstides annab tulemuseks partitiivse pronoomeniga vormi, ühildumatu *tuul aigu* tuleb esile vaid varasemates kirjapanekutes.

6. KOKKUVÕTE

Leksikaliseerumise ja grammatiseerumise taustamõjuriks on sageli sõna esinemissagedus. Murdekorpuse sagedasem sõnavara on suuresti sama, mis kirja-keeles, ent erinevusi tekitavad muutunud sotsiokultuurilised asjaolud: murdekorpuse tekstid kajastavad 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Eesti agraarkultuuri (nt on sagedasemate sõnade hulgas *mõis, talu, küla, hobune, lehm, piim* jne). Samas ei selgita see kõikide sõnade ja vormide esinemist. Viiekümne sagedasema sõnavormi analüüsimisel on selgitatud, kas toimub teatud vormide kuhjumisi, mis on seostatavad grammatiseerumis- või leksikaliseerumisprotsessiga.

Osa sõnavormide puhul on sagedus põhjendatav nende kasutamisega lause tuumargumentidena (subjekti ja objektina), sellised on näiteks isikutele viitavad sõnad. Ajasõnadega on asi teisiti, need on kasutusel adverbiaalsena, ent võib täheldada vormide kuhjumist (genitiivi ja partitiivi rohket kasutamist), seejuures ei ole vorm enam selgelt läbinähtav. Teiste sõnade puhul võib esile tõusta hoopis muu käändevorm, nii on näiteks sõna *aeg* puhul esil adessiiv kontekstides, mis viitavad grammatiseerumisprotsessile. Grammatiseerumise aste ei ole alati selge, tekstides esineb nii rohkem kui ka vähem grammatiseerunud vorme, mida märgendajad on tõlgendanud erinevalt. Sama võib märgata leksikaliseerumisprotsessi puhul, ajasõnade vorme on märgendajad tõlgendanud nii substantiivivormi kui ka adverbina.

Ajasõnade ja nende varieeruvuse lähem vaatlus toob ilmsiks käimas olevad keelemuutused ja kasutusmuutused. Leidis kinnitust oletus, et ajasõnade kasutuses on piirkondlikke erinevusi, samuti mõjutab vormivalikut ja muutusprotsesse keeleline ümbrus. Põhjalikult on käsitletud sõna *aeg* kasutust, mille puhul tuleb ilmsiks suurem varieeruvus Põhja-Eesti läänepoolisel alal. Murdeti ilmnevad käändevormide kasutuses erinevad tendentsid, erinevate atribuutidega (genitiiv- või adjektiivatribuudiga) tulevad esile erinevad protsessid. Adessiivne (kõigi murrete läbilõikes kõige sagedasem vorm) on laia kasutusega. Alutaguse, ranna-, ida- ja Mulgi murdes on see ajamääruse käändena valdav igasuguses ümbruses ning kombineerub nii genitiiv- kui ka adjektiivatribuudiga. Teistes murretes (saarte, lääne-, Tartu ja Võru murre) on see seotud peamiselt adjektiivatribuudiga. Adjektiivatribuudiga tarindis (*vanal ajal*) on adessiiv eelistatud vorm peaaegu kõikides murretes, sellisel kasutusel ei ole sõna *aeg* oma nimisõnalisust kaotanud ja kannab põhitähendust. Adjektiivide valik ei ole kuigi lai, tüüpiliselt on tegu järjestavate adjektiividega, esinevad ka teatud omaduse kaudu aega iseloomustavad sõnad.

Kaassõnalaadselt toimivad sagedamini partitiivi- ja inessiivikujulised vormid, mis kombineeruvad genitiivivormiga, mitte aga adjektiiviga. Vormiliselt eristub käändeparadigmast kõige selgemalt kaassõnalisel kasutusel vorm *aegu* (*aigu*), välja arvatud Võru murde alal, kus kaassõnastuv vorm langeb kokku partitiiviga. Kaassõnalaadne inessiiv on levinud vaid tugevaastmelise inessiivi alal.

Kaassõnalisena võivad toimida ka teised käänded. *Aeg* on iseenesest üldise tähendusega sõna, ent tähenduse mõningane laienemine on võimalik ja toetab kaassõnastamist: sellele viitavad kasutusjuhud, kus sõna kasutatakse topelt (*nüüdse ao aig*), ajatähendust on samaaegsuse märkimiseks võimalik lisada väga erisugustele sõnadele. Kui tüüpiliselt esineb *aeg* koos aega märkivate sõnadega, nagu *päev*, *lõuna* jms, siis perioodi märgitakse tegevuste ja sündmuste kaudu, sel juhul võib tähenduseks olla samaaegsus. Seejuures on võimalik kaassõnastunud käändevormi lisada ka konkreetset objekti tähistavatele sõnadele (*aida aeg*, *massina aal*).

Genitiivtribuudiga konstruktsioonides on varieeruvust rohkesti (enam kui adjektiivtribuudi puhul) ja seejuures tulevad esile piirkondlikud erinevused: näiteks läänemurdes on enim kasutatud inessiivi, keskmurdes nominatiivi, Tartu murdes käändeparadigmast eristuvat kaassõnalist vormi.

Kui substantiiviga koos esinev *aeg* ilmutab kaassõnastumistendentsi, siis adverbistuma kaldub ühend, kus esimeseks komponendiks on pronoomen *see*, lõunaeesti murretes ka *too*. Põhja-Eestis on kinnistunud ühend *sel ajal* (*sel aal*). Aktsepteeritud sõnana on *sellal* olemas ka kirjakeeles, murdekorpuses on seda omaette sõnaks märgendatud vähe, seejuures on aga võimalik, et lihtsustatud transkriptsioonis kirja pandud tekstides kokkuhääldatud fraasi välteerinevus ja vokaali lühenemine ei kajastu. Tartu murdes on proadverbina kasutatud kokkuhääldatud ühendit *tol aal*. Teistest murretest eristuvad Võru ja Setu murre: sealgi on (pro)adverbistunud pronoomeni *too* ja substantiivi *aeg* ühend, ent kombineerunud on adessiivne pronoomen ja sõna *aeg* partitiivivorm (*tuul aigu*, *tuul aiga*). Selle kõrval on kinnistanud ka mõni muu sõnaühend (nt *lõunaigu*). Teistest murretest eristub keskmurre, kus on suurem nominatiivsete vormide osakaal.

Niisiis ilmnevad sõna *aeg* kasutuse juures niihästi piirkondlikud erijooned kui ka kontekstist mõjutatud erinevad muutused, genitiivtribuudi kõrval kaassõnastumine ning teatud sõnaühendite adverbistumine.

Aega tähistavate sõnade hulgas on töös vaadeldud kahte sõnade rühma: aastaegade ning ööpäevade osade nimetusi. Neistki kuulub suur osa murdekorpuse sagedasemate sõnade hulka, mille puhul võib näha teatud vormide kuhjumist, mis viitab käändevormide kinnistumisele ja võimalikule adverbistumisele. Kõige selgemini on eesti keeles adverbistunud sündmusi öises ajas lokaliseerivad vormid *öösi* ja *ööse*, mis lahknevad käändeparadigmast. Teisalt on neil mõned jooned ühised substantiividega, eriti murretes ja kõnekeelses kasutuses on käändeparadigma laiem kui tavalistel vaegmuutelistel adverbidel, võimalik on ühilduva täiendi kasutus ja mitmuse moodustamine, ehkki näited on harvad. Adverbile iseloomulikult puudub vormiga seostatav nominatiiv ja kasutus on adverbialne. Teatud määral leksikaliseerunuks võib pidada sõna *päev* partitiivse käändevormiga samakujulist vormi, mis võib olla essiivset päritolu. Partitiivikujuline vorm vastandub koos atribuudiga esinevale genitiivsele vormile.

Kõikide ajasõnade puhul ilmnevad ajalise lokaliseerimise väljendamisel kindlad kasutusmustrid, mis tulevad aredalt esile kohakäandelise markeeritud

kasutuse kaudu. Kohakäänete kasutamist ja seega tugevama markeerimise tendentsi on näha perifeerias, eriti Setu ja rannamurdes. Üldise tendentsina võib täheldada kohakäändeliste vormide osakaalu suurenemist lääne poolt ida poole. Markeeritust mõjutab teisalt jaotus eri määrusetüüpide vahel, nii on *päev*-sõna puhul kohakäändeliste vormide osakaal suurem tõenäoliselt seetõttu, et sõna *päev* kasutatakse sageli ka kestust märkivates väljendites, mistõttu on markeerimisvajadus suurem, sest markeerimata vorme kasutatakse ühtlasi ka kestuse väljendamiseks. Teiste ajasõnade kõige olulisemaks kasutusvaldkonnaks on ajaline lokaliseerimine, markeerimata vormi kasutatakse selles kõige sagedasemas tähenduses.

Varasemates käsitlustes on osutatud analüütiliste väljendusvahendite eelistamisele saarte ning läänemurdes (Juhkam, Sepp 2000: 29, Lonn, Niit 2002: 49). Ka murdekorpuse materjalide põhjal võib väita, et lääne pool kasutatakse ajaväljendite puhul analüütilisi vahendeid rohkem. Analüütilisuse ja sünteetilisuse eelistamist on selgitatud keelekontaktidega: läänepoolsetes murretes on olnud tihedamad kontaktid germaani keeltega, kus analüütilisus on tavaline.

Analüüsitud materjal osutab, et kasutusmustrid moodustuvad tõepoolest teatud määral murdeti. Nii on näiteks keskmurdes kasutatud nominatiivi rohkem kui mujal, rohkem näikse seal esinevat ka adessiivi. Adessiivi suurem kasutus iseloomustab eriti rannamurret, võib näha ka teatavaid üleminekualasid. Märkav on vormi ja tähenduse koosmõju. Ajamäärus ei ole üldiselt ka nii markeeritud kui kirjakeeles, adessiivsed vormid on murretes vähemuses, rohkem kasutatakse objektikäändelisi vorme.

Siinne uurimus on pakkunud veel ühe pilgu ajamääruste uurimusele ja valgustanud keelemuutusprotsesse, mis vääriksid edasi uurimist. Väärtuslikku infot pakuks kõrvutamise statistiliste uurimustega: kaassõnu (nende hulgas nt ka sõnu *ajal* ja *aegu*) on magistritöös uurinud näiteks Mirjam Ruutma (2016), teavet keeles toimuvate muutusprotsesside ja -mehhanismide kohta annaks samade nähtuste uurimine tänapäeva keeles, erinevates registrites ja tekstiliikides.

KIRJANDUS

- ALFE I = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleastlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков 2004. Peatoim. Tuomo Tuomi, 1. osa vastutav toim. Seppo Suhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Alvre, Paul 1976. Vana kirjakeele küsisõnu. – Keel ja Kirjandus 6. 343–350.
- Alvre, Paul 1978. Erandlik adverbitüüp. – Keel ja Kirjandus 3. 146–154.
- Anttila, Raimo 1989. Historical and Comparative Linguistics. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Ariste, Paul 1952. Adverbide arenemisest läänemere keeltes. – Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale: 1802–1952. Научные труды посвященные 150-летию Тартуского государственного университета: 1802–1952. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 99–124.
- Ariste, Paul 1958. Metanalüüsi osa keele arengus. – Keel ja Kirjandus 11. 681–688.
- Ariste, Paul 1969. Kas *ism* võib olla sõna? – Emakeele Seltsi aastaraamat 14–15 (1968–1969). 79–86.
- Bauer, Laurie 1992. Lexicalization and level ordering. – Linguistics 30. 561–568.
- Bauer, Laurie 2001. Morphological Productivity. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, Laurie, Rodney Huddleston 2002. Lexical word-formation. – Rodney Huddleston, Geoffrey K. Pullum *et al.* The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bender, Andrea, Seighard Beller 2014. Mapping spatial frames of reference onto time: A review of theoretical accounts and empirical findings. – Cognition 132. 342–382.
- Blank, Andreas 2001. Pathways of lexicalization. – Language Typology and Language Universals. An International Handbook. Vol. 2. Ed. by M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, W. Raible (eds.). Berlin/New York: W. De Gruyter. 1596–1608.
- Brinton, Laurel J., Elizabeth Closs Traugott 2005. Lexicalization and Language Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, Joan L. 1985. Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form. Amsterdam: John Benjamins.
- Bybee, Joan 1995. Regular Morphology and the Lexicon. – Language and Cognitive Processes 10. 425–455.
- Bybee, Joan 2005. Mechanisms of Change in Grammaticalization: The Role of Frequency. – The Handbook of Historical Linguistics. Ed. by B. D. Joseph, R. D. Janda. Oxford: Blackwell Publishing, 602–623.
- Bybee, Joan 2007. Frequency of Use and the Organization of Language. Oxford: Oxford University Press.
- Bybee, Joan 2010. Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, Joan, Revere Perkins, William Pagliuca 1994. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. Chicago: University of Chicago Press.
- EKG I = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

- EKG II = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. („Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk.) Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
<https://www.eki.ee/dict/ekss/>
- EMS = Eesti murrete sõnaraamat. I, 1 (*a-aju*). 1994. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Mart Mäger, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aili Univere, Helmi Viires. Käsikirja ühtlustanud ja täiendanud Mari Must. Trükki toimetanud Helmi Neetar, Ellen Niit, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Erelt, Mati 2003. Syntax. – Estonian Language. (Linguistica Uralica Supplementary Series Vol. 1.) Ed. by Mati Erelt. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 93–129.
- Erelt jt 2007 = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Evans, Vyvyan 2013. Language and Time. A Cognitive Linguistics Approach. Cambridge: Cambridge University Press.
- Galton, Antony 2011. Time flies but space does not: Limits to the spatialisation of time. – Journal of Pragmatics 43. 695–703.
- Grünthal, Riho 2003. Finnic Adpositions and Cases in Change. (Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 244.) Helsinki: The Finno-Ugrian Society.
- Grünthal, Riho 2017. The essive in Veps. – Uralic Essive and the Expression of Impermanent State. Ed. by Casper de Groot. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 131–160.
- Habicht, Külli 2001. Lexicalization and grammaticalization – opposite phenomena? About some lexicalized verb forms of old written Estonian. – Estonian: Typological Studies. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 18.) Tartu: Tartu Ülikool. 26–76.
- Habicht, Külli 2006. Grammatiseerumise ja leksikaliseerumise suhtest eesti vana kirja-keele modaalkonstruktsioonide näitel. – Finest Linguistics: Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics, Tallinn, May 6–7, 2004. – Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus. 159–178.
- Habicht, Külli, Pille Penjam 2007. Kaassõna keeleuurija ja -kasutaja käsituses. – Ema-keele Seltsi aastaraamat 52 (2006), 51–68.
- Habicht jt 2011 = Külli Habicht, Pille Penjam, Külli Prillop. Sõnaliik kui rakenduslik ja lingvistiline probleem: sõnaliikide märgendamine vana kirjakeele korpuses. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 19–41.
[http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.02.\(26.05.2018\)](http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.02.(26.05.2018))
- Haspelmath, Martin 1997. From Space to Time. Temporal adverbials in the world's languages. Munich, Newcastle: Lincom Europa.
- Haukioja, Timo 2000. Adpositioista ja relationaalisista substantiiveista. – Näkökulmia kielitypologiaan. Toim. Anneli Pajunen. (= Suomi 186.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 88–108.
- Heine, Bernd 2005. Grammaticalization. – The Handbook of Historical Linguistics. Ed. by B. D. Joseph, R. D. Janda. Oxford: Blackwell Publishing, 575–601.

- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hennoste, Tiit 2002. Suulise kõne uurimine ja sõnaliigi probleemid. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Toim. R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim. Tartu: Tartu: Ülikooli Kirjastus, 56–73.
- Hennoste, Tiit 2004. Mõnede käänete sagedus ja lauseliikmelisus suulises kõnes. – Lauseliikmeist eesti keeles. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli preprintid 1.) Toim. Liina Lindström. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 16–25.
- Hopper, Paul J., Elizabeth C. Traugott 2003. *Grammaticalization*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huumo, Tuomas 2017. Moving along paths in space and time. – *Journal of Linguistics*. 1–31. <https://doi.org/10.1017/S0022226717000366> (15.04.2018)
- Häkkinen, Kaisa 2002. Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa 1. Turku: Turun Yliopisto.
- Hynönen, Emmi 2014. Essiivisijaisten tilanilmausten leksikaalistumisjatkumo. – *Virittäjä*, 117(4). <https://journal.fi/virittaja/article/view/8419> (25.05.2018)
- Hynönen, Emmi 2016. Suomen essiivi. *Annales Universitatis Turkuensis c 425*. Turku: Turun yliopisto. <https://www.utupub.fi/bitstream/handle/10024/124790/AnnalesC425Hyn%C3%B6nen.pdf> (25.05.2018)
- Hynönen, Emmi 2017. The essive in Finnish. – *Uralic Essive and the Expression of Impermanent State*. Ed. by Casper de Groot. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 29–56.
- Jackendoff, Ray 1983, *Semantics and Cognition*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Jantunen, Santra 2010. Liivin kielen ajan perusyksiköihin perustuvat ajan adverbiaalit. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto. <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/19688/liivinki.pdf> (26.05.2018)
- Juhkam, Eve, Aldi Sepp 2000. Eesti murded VIII. Läänemurde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Jürine, Anni 2016. The Development of Complex Postpositions in Estonian: A Case of Grammaticalization via Lexicalization. (*Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 38). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jürine, Anni, Külli Habicht 2013. Kaassõnade tsükliline areng. – *Keel ja Kirjandus* 10. 736–750.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Karelsen, Rudolf 1972. Märkmekid kaassõna piirimailt. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 18. 71–84.
- Karelsen, Rudolf 2004. Taas probleemidest sõnaliigi määramisel. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 1. 53–70.
- Kasik, Reet 2015. Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu 1). Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Kemmer, Suzanne, Michael Barlow 2000. Introduction: A usage-based conception of language. – *Usage-Based Models of Language*. Ed. by Michael Barlow, Susanne Kemmer. Stanford; CSLI Publications. i–xxviii.
- Klein, Wolfgang 2009a. Concepts of time. – *The Expression of Time*. Ed. by Wolfgang Klein, Ping Li. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 5–38
- Klein, Wolfgang 2009b. How time is encoded. – *The Expression of Time*. Ed. Wolfgang Klein, Ping Li. Berlin, New York: Mouton de Gruyter 39–82.

- Kortmann, Bernd 2010. Areal variation in syntax. – *Language and Space*, 1, Theories and Methods. An International Handbook of Linguistic Variation. (Handbooks of Linguistics and Communication Science 30, 1.) Ed. by Peter Auer, Jürgen E. Schmidt. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 837–864
- Laitinen, Lea 2004. Grammaticalization and standardization. – *Up and down the Cline – The Nature of Grammaticalization*. (Typological Studies in Language 59.) Ed. by Olga Fischer, Muriel Norde, Harry Peridon. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 247–262.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume 1: Theoretical prerequisites. Stanford: Stanford University Press.
- Lehmann, Christian 2002. New reflections on grammaticalization and lexicalization. *New Reflections on Grammaticalization*. (Typological Studies in Language 49). Ed. by Ilse Wischer, Gabriele Diewald. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 1–18.
- Lightfoot, Douglas 2011. Grammaticalization and lexicalization. – *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Ed. by Heiko Narrog, Bernd Heine. Oxford: Oxford University Press.
- Lindström, Liina 2001. Eesti murrete korpuse iseloomustus argivestlusega võrrelduna. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Toim. Reet Kasik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 212–221.
- Lindström, Liina 2015. Ülevaade eesti murrete korpusest seisuga 17.11.2015. https://www.keel.ut.ee/sites/default/files/www_ut/emk_teejuht2015.pdf (25.05.2018)
- Lindström jt 2001 = Lindström, Liina, Varje Lonn, Mari Mets, Karl Pajusalu, Pire Teras, Ann Veismann, Eva Velsker, Jüri Viikberg. Eesti murrete korpuse ja kolme murde sagedasema sõnavara võrdlus. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Toim. Reet Kasik. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus. 186–211.
- Lindström jt 2006 = Lindström, Liina, Liisi Bakhoff, Mari-Liis Kalvik, Anneliis Klaus, Rutt Läänemets, Mari Mets, Ellen Niit, Karl Pajusalu, Pire Teras, Kristel Uiboed, Ann Veismann, Eva Velsker 2006. Sõnaliigituse küsimusi eesti murrete korpuse põhjal. – *Keele ehe*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 30.) Toim. Ellen Niit. Tartu: Tartu Ülikool. 154–167.
- Lindström jt 2009 = Lindström, Liina, Eva Velsker, Ellen Niit, Karl Pajusalu 2009. *Mees 'man', aeg 'time' and other frequent words in the Corpus of Estonian Dialects*. – *Kodukeel ja keele kodu*. Home language and the home of a language. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009. (Eesti Keele Instituudi toimetised 13). Toim. Marja Kallasmaa, Vilja Oja. 91–129.
- Lindström jt 2015 = Lindström, Liina, Maarja-Liisa Pilvik, Mirjam Ruutma, Kristel Uiboed. Mineviku liitaegade kasutusest eesti murretes keelekontaktide valguses. – *Aig õdagumeresoomõ keelin. Aeg läänemeresoomõ keeltes*. Time and tense in Finnic languages. (Võro Instituudi toimõndusõq 29). Toim. Sulev Iva. 39–70.
- Lindström jt 2018 = Lindström, Liina, Pärtel Lippus, Tuuli Tuisk. The online database of the University of Tartu Archives of Estonian Dialects and Kindred Languages and the Corpus of Estonian Dialects. – *Plurilingual Finnic. Change of Finnic languages in a multilinguistic environment*. (Uralica Helsinkiensia). Eds. Sofia Björklöf, Santra Jantunen. Helsinki: Finno-Ugrian Society. [ilmumas].
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Eesti murded VII. Saarte murde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

- Meillet, Antoine 1958 [1912]. *Linguistique historique et linguistique générale*. (Collection linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, 8.) Paris: Champion.
- Mengden, Ferdinand von, Evie Coussé 2014. Introduction. – *Usage-Based Approaches to Language Change*. (Studies in Functional and Structural Linguistics 69). Ed. by Ferdinand von Mengden, Evie Coussé. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Metslang, Helle 2002. Grammatikalisatsiooniteooriast eesti keele taustal. – *Teoreetiline keeleteadus Eestis*. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Toim. Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Haldur Õim. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 164–178.
- Metslang, Helle 2006. Grammatiseerumise teooriast tänase pilguga. – *Teoreetiline keeleteadus Eestis II*. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7.) Toim. Ilona Tragel, Haldur Õim. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 176–195.
- Metslang, Helle, Liina Lindström 2017. The essive in Estonian. – *Uralic Essive and the Expression of Impermanent State*. Ed. by Casper de Groot. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 57–90.
- Metslang jt 2011 = Metslang, Helle, Külli Habicht, Karl Pajusalu 2011. Developmental path of interrogative particles: the case of Estonian. – *Folia Linguistica Historica* 32 (1), 149–187.
- Moore, Kevin Ezra 2014. *The Spatial Language of Time. Metaphor, Metonymy and Frames of Reference*. Amsterdam: John Benjamins.
- Moreno Cabrera, Juan C. 1998. On the relationship between grammaticalization and lexicalization. – *The Limits of Grammaticalization*. (Typological Studies in Language 37.) Ed. by A. Giacalone Ramat, P. Hopper. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 209–227.
- Norde, Muriel 2002. The final stages of grammaticalization: affixhood and beyond. – *New Reflections on Grammaticalization*. Ed. by Ilse Wischer, Gabriele Diewald. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 45–65.
- Norde, Muriel 2009. *Degrammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Ojutkangas, Krista 2001. Ruumiinosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 845). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Onikki-Rantajääsko, Tiina 2001. Sarjoja. Nykysuomen paikallissijaiset olotilanimaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Onikki-Rantajääsko, Tiina 2006. Metonymy in locatives of state. – *Grammar from the Human Perspective*. Ed. by M.-L. Helasvuo, L. Campbell. Amsterdam: J. Benjamins.
- Pajusalu, Karl 2002. Eesti murrete uurimine. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 48 (2001). 197–216.
- Pajusalu, Karl 2003. Estonian Dialects. – *Estonian Language*. (Linguistica Uralica Supplementary Series Vol. 1.) Ed. by Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus. 231–272.
- Pajusalu jt 2002 = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pajusalu jt 2018 = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Tartu. http://www.emakeeleselts.ee/digiraamatud/Eesti-murded-ja-kohanimed_kolmas-trykk_2018.pdf (02.06.2018)

- Pajusalu, Renate 1998. Eesti pronoomeneid 2: Võru *sjo*, *taa* ja *tuu*. – Keel ja Kirjandus 3. 159–172.
- Pajusalu, Renate 2006. Death of a demonstrative: person and time. The case of Estonian *too*. – *Linguistica Uralica* XLII (4), 241–253.
- Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pajusalu jt 2004 = Pajusalu, Renate, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija. Tuum-sõnade semantikat ja pragmaatikat. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Radden, Günter & René Dirven. 2007. *Cognitive English Grammar* (Cognitive Linguistics in Practice 2). Amsterdam: John Benjamins.
- Ramat, Paolo 2011. Adverbial grammaticalization. – *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Ed. by Bernd Heine, Heiko Narrog. Oxford: Oxford University Press. 502–510.
- Rannut, Lehte 1960. Ajamäärus eesti keeles (täendusfunktsioonid). – *Emakeele Seltsi aastaraamat VI* (1960). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 71–112.
- Riionheimo, Helka 2007. Muutoksen monet juuret. Oman ja vieraan risteytyminen Viron inkerisuomalaisten imperfektin muodostuksessa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ruutma, Mirjam 2016. Kaassõnad eesti murretes. Magistritöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/51736/Ruutma_MAG.pdf (26.05.2018)
- Ruutma jt 2016 = Ruutma, Mirjam, Aki-Juhani Kyröläinen, Maarja-Liisa Pilvik, Kristel Uiboed. Ambipositsioonide morfosüntaktilise varieerumise kirjeldusi kvantitatiivsete profiilide abil. – *Keel ja Kirjandus* 2. 92–113.
- Rätsep, Huno 1979. Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Sulkala, Helena 1981. Suomen kielen ajan adverbien semantiikkaa. (*Acta Universitatis Ouluensis. Series B. Humaniora* No. 8. *Philologica* No. 3). Oulu: Oulun yliopisto.
- Sweetser, Eve 1993. *From Etymology to Pragmatics; Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. (Cambridge Studies in Linguistics 54). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tenbrink, Thora 2007. *Space, Time, and the Use of Language. An Investigation of Relationships*. (Cognitive Linguistics Research 36). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Tiits, Mai 1982. Seisundiadverbidest. – *Keel ja Kirjandus* 1, 17–21.
- Traugott, Elizabeth Closs 1978. On the expression of spatio-temporal relations in language. – *Universals of Human Language. Vol III: Word Structure*. Ed. by J. H. Greenberg. Stanford: Stanford University Press. 369–400.
- Traugott, Elizabeth Closs, Graeme Trousdale 2013. *Constructionalization and Constructional Changes*. (Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics). Oxford: Oxford University Press.
- Uiboed, Kristel 2013. Verbiühendid eesti murretes. (*Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 34.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Uiboed, Kristel, Aki-Juhani Kyröläinen 2015. Keeleteaduslike andmete ruumilisi visualiseerimisvõimalusi. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 11. 281–295.
- Valijärvi, Riitta-Liisa 2007. *A Corpus-Based Study on the Degrees of Lexicalization and Grammaticalization of Finnish Converbs*. Uppsala: Uppsala Universitet.

- Valge, Jüri 1970. Eesti keele käänete sagedused kolmes funktsionaalses stiilis. – Keel ja struktuur 4. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. 145–162.
- van der Auwera, Johan 2002. More thoughts on degrammaticalization. – *New Reflections on Grammaticalization*. Ed. by Ilse Wischer, Gabriele Diewald. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 19–29.
- Veismann, Ann 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – *Papers in Estonian Cognitive Linguistics*. Ed. by Ilona Tragel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 22–47.
- Veismann, Ann 2006. Peale ja pärast. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005)*. 170–183.
- Veismann, Ann 2009. Eesti keele kaas- ja märsõnade semantika võimalusi. (*Disserationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 11.*) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Veismann, Ann, Mati Erelt 2017a = Ann Veismann, Mati Erelt. Märsõnafraas. – Eesti keele süntaks. (Eesti keele varamu III.) Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 416–429.
- Veismann, Ann, Mati Erelt 2017b = Ann Veismann, Mati Erelt. Kaassõnafraas. – Eesti keele süntaks. (Eesti keele varamu III.) Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 446–462.
- Veismann jt 2017 = Ann Veismann, Mati Erelt, Helle Metslang. Määrus. – Eesti keele süntaks. (Eesti keele varamu III.) Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 300–375.
- Velsker, Eva 2006. Ööd tähistavad ajaväljendid eesti murretes, ühis- ja kirjakeeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005)*. 184–207.
- Velsker, Eva 2010. Leksikaliseerumine keelemuutuses. – *Keel ja Kirjandus 7*, 521–536.
- Velsker, Eva 2013. Aeg eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012)*. 265–295.
- Velsker, Eva 2018. Ööpäev ja aastaeg eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017)*. 260–291.
- Viitso, Tiit-Rein 2008. Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Tartu–Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Viitso, Tiit-Rein 2016. The essive in Livonian. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. *The Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 7 (1)*. 145–175.
- VISK = Auli Hakulinen, Maria Vilku, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho. Iso suomen kielioppi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://scripta.kotus.fi/visk/etusivu.php> (26.05.2018)
- VVS = Ülle Viks 1992. Väike vormisõnastik II. Sõnastik ja lisad. Toim. Henno Rajandi. Eesti Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011. Eesti keele grammatika. Tõlk. Heli Laanekask. Toim. Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Wischer, Ilse 2000. Grammaticalization versus lexicalization: ‘Methinks’ there is some confusion. – *Pathways of Change. Grammaticalization in English*. Ed. by O. Fischer, A. Rosenbach & D. Stein. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 355–370.
- Wischer, Ilse 2011. Grammaticalization and word formation. – *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Ed. Bernd Heine, Heiko Narrog. Oxford: Oxford University Press. 356–365.
- Õim, Asta 2011. Kuidas me mõistame ööpäeva. – *Mäetagused 48* 95–110. <https://www.folklore.ee/tagused/nr48/oim.pdf> (12.04.18)
- Östman, Jan-Ola, Graeme Toudale 2013. Dialects, discourse and construction grammar. – *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Eds. Thomas Hoffmann, Graeme Trousdale. Oxford: Oxford University Press, 476–490.

ARTIKLID

SUMMARY

Time expressions in Estonian dialects

This dissertation examines time expressions in Estonian dialects and the grammaticalization and lexicalization processes that can be observed in them. The object of study is noun phrases functioning as time adverbials. In terms of both form and meaning, time adverbials form quite a diverse group. The present work focuses on localization in time, while other meaning groups are dealt with to a lesser extent. Variation in the form of time adverbials can be seen in Standard Estonian as well (*eelmine aasta ~ eelmisel aastal tuli kevad varakult*), but in dialects the variation is greater, and as such, these expressions serve as good illustrations of the changes taking place in the language.

The aim of this dissertation is to describe the occurrence of time expressions in Estonian dialects, to explore their variation and thereby to analyze the possible change processes that have taken/are taking place in them. I seek to answer the following research questions:

- How do grammaticalization and lexicalization processes of time expressions manifest themselves in Estonian dialects? Where do nominal-based time adverbials fit on the scale of lexicality and grammaticality?
- What differences can be observed between dialects? Are there different regional usage patterns?
- Which mechanisms influence the convergence and divergence of forms? How does meaning influence variation and the choice of form?
- To what extent does the variation observed in dialects differ from modern Standard and Common Estonian?

The research material has been collected from the morphological corpus of Estonian dialects. The corpus of Estonian dialects is an electronic database consisting of authentic dialect texts from all dialect areas of Estonian. The corpus was initiated in 1998 as a collaboration between the University of Tartu and the Institute of the Estonian Language, and it has been continually supplemented. It consists of the following components:

- Dialect recordings (mostly digitalized);
- Dialect texts in phonetic transcription;
- Dialect texts in simplified transcription;
- Morphologically annotated dialect texts;
- Metadata of informants, recordings and transcriptions.

This dissertation relies on morphologically annotated texts. One of the goals of the present work is to study the placement of time expressions on the scale of grammaticality and lexicality. The vagueness and variation of this placement is reflected by the variation in the annotations: the forms in question have been interpreted differently by annotators (sometimes as adverbs and sometimes as

case-marked forms of nominals). Although corpus annotation is intended to be consistent, allowing researchers to easily locate the material they need, this variation cannot always be regarded as a mistake. Rather, it serves as an indication of the changes taking place in the language, and analysis of the different interpretations given by the annotators could itself yield valuable information about the processes of change and their impetuses. The present dissertation uses a form-focused classification (i.e. looking at a local case form, which may be marked as a noun phrase, adverb, or adposition). Word forms are examined in their individual usage context, and are classified according to the presence/absence of a modifier as well as the type of modifier (adjective, genitive form of noun, pronoun, etc). The type of adverbial, as marked in the corpus, is also considered (adverbials expressing time localization, temporal boundaries, duration, or frequency). In the case of time-localizing adverbials, a distinction is made between generic and specific reference (e.g. whether *päeval* ‘during the day’ refers to generic daytime or to a specific day). The syntactic environment and meaning are also taken into account.

The dissertation consists of an introductory chapter and five articles. The introductory chapter describes the goals, research questions, and research material. This is followed by an overview of the theoretical background. Primarily, this concerns lexicalization theory, which is also the focus of the first article; the introductory chapter supplements the previous work and also offers a more in-depth discussion of adverbialization. The introductory chapter continues with a brief overview of the conceptualization of time in language, and then a summary of previous analysis of time adverbials in Estonian.

The first article discusses the theoretical background of the dissertation. It provides a survey of lexicalization including different approaches and definitions. Estonian examples are used to illustrate the relations between lexicalization and grammaticalization. Research interest in lexicalization has been enlivened by studies of grammaticalization, boosted in particular by criticism of the unidirectionality hypothesis. As the processes of lexicalization and grammaticalization have a number of similar features, it has turned out expedient to treat lexicality and grammaticality as a continuum, especially for the description of borderline cases. In linguistic analysis lexicalization can be regarded as a stepwise process depending on the transparency, productivity, frequency, regularity and word class of the word form in question. A student of lexicalization in Estonian can find interesting material not only in the standard language but also in other sublanguages such as dialects or colloquial language, where processes may proceed differently.

The second article is co-authored with Liina Lindström, Karl Pajusalu and Ellen Niit. The author of the present dissertation contributed the detailed treatment of words denoting time and place.

The authors analysed the most frequently used nouns and the use of their most frequent forms. We found that the list of the most frequent words in the dialect corpus is similar in some ways to the frequent vocabulary of the modern literary corpus. Nevertheless, the dialect corpus includes words which derive

from the subject matter of the texts – these texts relate to the traditional rural culture. It was seen from the analysis of the frequent word forms that the frequent use of some word forms can easily be explained by their use as core arguments of a clause – as a subject or an object. Such words were those denoting people and other living beings (*mees* ‘man’, *naine* ‘woman’, *laps* ‘child’, etc.) in which case the most frequent forms were the nominative, genitive and partitive. In the case of many words, the accumulation of certain forms may be noticed; for example, for words denoting time, the genitive or partitive is often used as a time adverbial. In such cases the form is no longer as transparent as it used to be and it shows signs of adverbialization. The people who have tagged the corpus have also used the adverb tag more often in such cases instead of the noun tag. In the case of time words, the adessive was also frequently used.

Certain word forms show signs of grammaticalization, i.e. signs of becoming adpositions (e.g. *otsas* inessive singular of *ots* ‘end, tip’, *ajal* adessive singular of *aeg* ‘time’), but the extent of grammaticalization is not always clear. The texts include lesser or more grammaticalized forms, where the people who have tagged the texts have found it difficult to judge whether to label the word as a noun form or some other already grammaticalized word class. The same sort of confusion exists on the borderline between adverbs and nouns – certain very frequent forms of certain words become autonomous and it is no longer clear whether they belong to the noun paradigm or not. Such were especially time expressions (*hommiku* singular genitive of *hommik* ‘morning’, *õhtu* singular genitive and nominative of *õhtu* ‘evening’)

The third article deals with the adverbialization of nouns and some borderline cases of word categories on the basis of specific time expressions. The article discusses *öö-* ‘night’ and *õlõse-* stemmed forms in Estonian dialects, the author then studies the developments that have taken place in contemporary Estonian. The article discusses the use of *õöse-* forms in Common Estonian. In addition, the article discusses briefly the standard use and how suitable and standard the language users consider the *öö-* and *õöse-* forms.

The developments that have taken place in the Estonian dialects are somewhat different from the situation observed in Common Estonian and Standard Estonian. In contemporary Common Estonian *õöse* stands between the noun and the adverb: its case paradigm is wider than that of the usual defective adverbs; it can take an agreeing attribute, even the partitive is used, and it is possible to form the plural. These properties relate it to the noun. However, the nominative is absent, and the form is used only adverbially. The standard language reveals fewer possibilities for noun-like use. The dialects also show signs of noun-like uses but less so than in contemporary Common Estonian. The preferred forms include *õöse-* and *õösi-* without endings that could be treated holistically, whereas the adessive form *õösel* prevails in the standard language, which is easy to break into parts, can be interpreted as a case form and allows the formation of other case forms by analogy. Also, analogy with time words could have some influence. However, certain constraints cannot be overcome; it

is doubtful whether the form *ööse* could be used referentially and as a nominative form. Thus, for the time being it has not developed into a noun.

The fourth article focuses on the usage of the word *aeg* 'time' in Estonian dialects. The word *aeg* 'time' is a high-frequency noun in the dialect corpus, whereas its usage reveals considerable variation. For the purpose of the study the author collected 1899 forms of the word *aeg*; 1509 of them were used as time adverbials; 1256 expressed the time of action; the analysis focused on the latter. It turns out that the choice of the form depends, on the one hand, on the grammatical environment; it depends on whether the word is modified by a genitive or adjective attribute; on the other hand, different dialects employ different linguistic devices. The frequent combination with the pronominal extension *see* 'this' (*too* 'that'), usually in the adessive, could be regarded as an adverbialized form. Among other dialects, the combination of the adessive pronoun and the partitive *aeg* is a distinctive feature of the Võru dialect. In the case of the adjective attribute, mostly the adessive form is used in all the dialects, and, thus, one is dealing with a clearly substantival use. Phrases with the genitive attribute reveal more variation – more western dialects show mostly the inessive, the insular dialects also the partitive; in the central dialect the nominative is common in such contexts. In other northern Estonian dialects the adessive is common. The Tartu dialect distinguishes an adpositional form, which is clearly a divergence from the case paradigm. However, in the Võru dialect it is morphologically not possible to make a distinction between the adposition and the partitive. In constructions with the genitive attribute, the forms of the word *aeg* can often be interpreted as an adposition; however, the morphological preferences differ in different dialects. The adpositional interpretation is supported by the fact that usually another case (the adessive) is used in phrases with an adjective attribute.

The fifth article discusses two groups of time words in Estonian dialects: words denoting time of day (*päev* 'day', *öö* 'night', *hommik* 'morning', *õhtu* 'evening') and seasons (*kevad* 'spring', *suvi* 'summer', *sügis* 'fall', *talv* 'winter'). On the basis of data collected from the Estonian Dialect Corpus, the article explores the usage patterns of these time words and examines the expressions used to localize events in time, the grammatical marking (with locative cases) of these expressions, and dialectal differences therein. The time words in question were used in an adverbial function on 5441 occasions in the corpus, 3834 of which were as adverbs used to localize an event in time.

There is considerable variation across dialects in the use of time-localizing expressions, but clear usage patterns appear. Some of these patterns are regional in nature: in peripheral dialects, especially the Coastal and Seto dialects, there is a stronger tendency to mark these expressions, local cases are used more often for this purpose. In addition, some single-word lexicalized time adverbs can be distinguished. The words with the strongest tendency to lexicalize are *päev* 'day' and *öö* 'night'; one reason for this is their frequency of usage. Marking is also influenced by the relationship between meanings; while *hommik* 'morning' and *õhtu* 'evening' are used mostly in localizing expressions, this is not true of

päev, and therefore the need for marking is greater, as the unmarked forms are also used to express duration. For the sake of clarity, the forms chosen to express time-localizing meaning in the standard language are indeed the more strongly marked forms. In dialects, however, more weakly marked forms dominate. It has been pointed out that the low degree of marking is indicative of an aspiration toward economy; as such, the addition of a modifier reduces the need for explicit marking. A similar explanation can hold more generally as well: location in time does not require strong marking in certain types of texts, and the most typical meaning remains unmarked. For some words, the most typical meaning is simultaneous localization. The second important function is the expression of duration. The comparison with duration expressions may explain why some words are more clearly marked when used in a localizing meaning.

The question posed at the beginning of this chapter, concerning the manifestation of lexicalization and grammaticalization processes in Estonian dialects and where time adverbials fit on the scale of lexicality and grammaticality, was explored in the articles dealing with time expressions. An important background factor is frequency: the hypothesis presented in article II, that more commonly occurring word forms may reflect lexicalization or grammaticalization processes, was supported by the analysis. The variation in time adverbials reveals a lexicalization continuum, with clearly adverbial forms that have distanced themselves from the case paradigm on one end. Next to these forms are those with the potential for lexicalization, but which on the basis of their core features can still not clearly be distinguished from substantives.

Words denoting seasons and time of day reflect primarily a lexicalization process. The clearest example of this in all Estonian dialects are the forms *öösi* and *ööse*, from the word *öö* 'night'; *öösi* has been analyzed as an instructive form, while the origin of *ööse* is unclear. It has been presumed that the original forms contained a (-ne:) -se- component in the stem, an adjectival or diminutive morpheme. The *l*-final form may derive from the adessive form of the diminutive. As regards the *ööse* stem, one can observe change in the direction of substantive-like usage, and a nominal interpretation can be presumed for the adessive form, on the basis of analogy with other time expressions. The influence of other time expressions can also be presumed in the substantive-like usage of *ööse* in modern Estonian.

Among other words denoting time of day, special attention is due to the partitive form (strong grade) *päeva*, which is used for time-localization with no modifier. As such, it stands in opposition to phrases in which *päeva* appears in the modified phrase in the weak grade. This indicates the adverbialization of the strong-grade form, while the strong grade itself suggests that the form may derive from the essive.

Forms of the word *aeg* 'time' reveal processes moving in different directions, depending on the context. When appearing next to the genitive form of a substantive, *aeg* occurs in different forms, all of which exhibit adpositionalization

(grammaticalization) due to semantic generalization. In terms of form, *aegu* as an adposition is distinctive. Only in the Võro and Seto dialects does it coincide with the partitive form; in all other dialects, it can be interpreted as an adposition. An adpositional interpretation is also possible for other forms which have not clearly diverged from the case paradigm. In all dialects, the adessive form *ajal* occurs, and in western dialects (in the area with strong-grade inessive forms) the inessive *aegas* is also found.

Alongside single-word forms, one can also observe the fixation of phrases indicating lexicalization. The most telling examples are the forms *lõunaigu* and *tuulaigu*, found in South Estonian dialects. The first of these exhibits a disappearance of morpheme boundaries, characteristic of lexicalization, while *tuulaigu* is an indeclinable phrase. Similar usage is found in related languages as well (e.g. Finnish *sillä aikaa* ‘meanwhile’). In North Estonian dialects, the adessive phrase *sel aal*, often pronounced together, shows signs of proadverbization. For a closer analysis of this phrase, in addition to examining transcribed texts, one could analyze dialect recordings.

The analysis of the words *aeg*, *öö*, *päev*, *hommik*, *õhtu*, *kevad*, *sügis*, *suvi* and *talv* reveals certain usage patterns. Regional and dialectal differences can be observed with regard to almost all time expressions. As a general trend, it appears that the frequency of local case forms increases as one goes from west to east; marked forms appear on the periphery, especially in the Seto and Coastal dialects. This is especially true of words denoting seasons and time of day; in the west more unmarked forms are used, while as one moves east, the proportion of local case forms grows. In the Seto dialect, in addition to the adessive, the ablative is also used (*hummogult*). Western dialects also show a higher frequency of analytic forms (*kevade sees*).

In the analysis of the word *aeg*, dialectal differences are clearly visible in the forms undergoing adpositionalization. In western dialects the inessive is common (*aegas*); this form is found in the Islands dialect as well. In the Võro dialect, however, the partitive *aigu* is the most common in this position. A similar form dominates in the Tartu dialect as well, where, unlike in the Võro dialect, it has clearly diverged from the case paradigm. The Central dialect differs from others in that it features an abundance of nominative forms (e.g. *talve aeg* [*olid pulmad*]). The nominative is more common in the Central dialect for other time words as well.

The question of which mechanisms affect the usage of different forms, including the conformation and distinguishing of forms, is touched on in articles IV and V. In article V, the possibility is mentioned that words that belong together semantically (e.g. *kevad* ‘spring’ and *sügis* ‘fall’ and *suvi* ‘summer’ and *talv* ‘winter’) behave according to the same pattern, and some evidence was found supporting this idea, e.g. the usage patterns of *kevad* and *sügis* are indeed similar, while *suvi* differs. However, *suvi* and *talv* do not form such a homogeneous pair.

The interaction between meaning and choice of form of time adverbials must be taken into account. To some extent, lexicalization is affected by whether

reference is being made to a particular moment in time or to a more generic time (e.g. to the daytime as the light part of the day). The potential for adverbialization is greater in the latter case; this is indicated most strongly by the distinctive strong-grade form *päeva*, which is used typically for generic time reference. Clear distinctions of this sort were not discovered for other words.

The question of to what extent the variation found in dialects differs from that found in Standard and Common Estonian can be answered by comparing the norms of the standard language to the findings of the articles discussing time expressions. A clear formal preference can be observed: in the standard language, time-localizing expressions are formed using the adessive. Local case forms are used in dialects as well, but considerably less frequently than unmarked forms (grammatical cases). Article III takes a close look at the forms appearing in today's freer usage, also asking for informants' opinions about the normative correctness of different forms. The results indicate on the one hand the continuing vagueness regarding the part of speech of these expressions, as the adverbialized *ööse(l)* shows substantive-like features, and on the other hand the conformation brought about by linguistic norms (*-l*-final forms are more clearly identified as normatively correct).

The dissertation devotes considerable attention to time-localizing expressions, as it is in these expressions that the lexicalization and grammaticalization processes can be seen most clearly. Alongside these expressions, however, phrases expressing duration are also important, and as previously stated, the relationship between the expression of duration and temporal location can influence the distribution of linguistic expressions. A closer examination of duration adverbials could help to explain issues related to choice of form.

Regional differences were found in the use of adpositional phrases; they appear more in the west, especially in the Islands dialect, in parallel with shorter forms. Further analysis is needed, however, to determine whether the adpositional phrases are synonymous with the shorter forms, or whether there is a semantic difference (e.g. whether the expressions *talvel* 'winter-ADE', *talve ajal* 'in winter time', and *talve sees* 'in winter' localize an event in the same way).

Close analysis of time expressions and their variation sheds light on language change and usage patterns. Support was found for the presumption that there are regional differences in the usage of time expressions, as well as that the syntactic/semantic environment affects the choice of form. All time words exhibit clear usage patterns in the expression of temporal location, which come into view through the marked usage of local case forms.

The usage of time expressions in dialects is characterized by great variation, and more weakly marked forms are used considerably more than they are in the standard language, where local case forms are preferred. The standard language has clearly prioritized clarity of meaning: as the genitive and nominative also express duration, greater clarity is achieved by using local case forms to express location in time. In following the establishment of these expressions in the standard language, it would be instructive to also examine the old written

language; it appears that *l*-final forms became dominant relatively early. The spoken and written language may thus have diverged quite early on. The establishment of standard language norms has fixed the usage of marked forms, although in some cases the nominative form is also accepted. The expression of temporal location in different registers requires further study, and would provide a valuable addition to the study of different text types and registers, to determine their influence on the usage of time expressions.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Eva Velsker
Sünniaeg ja -koht: 07.05.1969, Tartu
Kodakondsus: Eesti
Aadress: Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Jakobi 2, Tartu 51014
Telefon: +372 737 5215
E-post: eva.velsker@ut.ee

Hariduskäik

2004–2010 Tartu Ülikool, doktoriõpe eesti keele erialal
2000 Tartu Ülikool, magistrikraad eesti keele erialal
1991–1993 Tartu Ülikool, magistriõpe
1986–1991 Tartu Ülikool, eesti keel ja kirjandus, *cum laude*
1975–1986 Lydia Koidula nimeline Pärnu II Keskkool

Teenistuskäik

2017–2018 Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut, toimetaja (0,5)
2009–2017 Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut, lektor (0,5)
2010–2015 Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut, teadur (0,5)
2006–2009 Tartu Ülikool, eesti ja üldkeeleteaduse instituut, assistent
2004–2006 Tartu Ülikool, õppeülesande täitja
2004 Helsingi ülikool, õppeülesande täitja
2002 Helsingi ülikool, õppeülesande täitja
1991–2004 vabakutseline keeleteoimetaja, tõlkija ja keeleõpetaja

CURRICULUM VITAE

Name: Eva Velsker
Time and
place of birth: 07.05.1969, Tartu
Citizenship: Estonian
Address: University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics
Jakobi 2, Tartu 51014, Estonia
Telephone: +372 737 5215
E-mail: eva.velsker@ut.ee

Education

2004–2010 University of Tartu, PhD studies in Estonian language
2000 University of Tartu, MA in Estonian language
1991–1993 University of Tartu, MA studies
1986–1991 University of Tartu, Estonian language and literature (*cum laude*)
1975–1986 Pärnu, Secondary School No. 2

Professional experience

2017–2018 University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, editor (0,5)
2009–2017 University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Lecturer in Estonian Language (0,5)
2010–2015 University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Research Fellow (0,5)
2006–2009 University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Assistant
2004–2006 University of Tartu, Teacher
2004 University of Helsinki, Teacher
2002 University of Helsinki, Teacher
1991–2004 freelancer (teaching, translating, editing)

DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Ülle Viks.** Eesti keele klassifikatoorne morfoloogia. Tartu, 1994.
2. **Helmi Neetar.** Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes. Tartu, 1994.
3. **Ülo Valk.** Eesti rahvausu kuradi-kujutelm. Tartu, 1994.
4. **Arvo Eek.** Studies on quantity and stress in Estonian. Tartu, 1994.
5. **Reet Kasik.** Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles. Tartu, 1994.
6. **Silvi Vare.** Nimi- ja omadussõnatuletus tänapäeva eesti kirjakeeles. Tartu, 1994.
7. **Heiki-Jaan Kaalep.** Eesti keele ressursside loomine ja kasutamine keele-tehnoloogilises arendustöös. Tartu, 1998.
8. **Renate Pajusalu.** Deiktikud eesti keeles. Tartu, 1999.
9. **Vilja Oja.** Linguistic studies of Estonian colour terminology. Tartu, 2001.
10. **Külli Habicht.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu, 2001.
11. **Pire Teras.** Lõunaeeesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. Tartu, 2003.
12. **Merike Parve.** Välited lõunaeeesti murretes. Tartu, 2003.
13. **Toomas Help.** Sõnakeskne keelemudel: Eesti regulaarne ja irregulaarne verb. Tartu, 2004.
14. **Heli Laanekask.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu, 2004.
15. **Peeter Päll.** Võõrnimed eestikeelses tekstis. Tartu, 2005.
16. **Liina Lindström.** Finiitverbi asend lauses. Sõnajärg ja seda mõjutavad tegurid suulises eesti keeles. Tartu, 2005.
17. **Kadri Muischnek.** Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles. Tartu, 2006.
18. **Kanni Labi.** Eesti regilaulude verbisemantika. Tartu, 2006.
19. **Raili Pool.** Eesti keele teise keelena omandamise seaduspärasusi täis- ja osasihitise näitel. Tartu, 2007.
20. **Sulev Iva.** Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. Tartu, 2007.
21. **Arvi Tavast.** The translator is human too: a case for instrumentalism in multilingual specialised communication. Tartu, 2008.
22. **Evar Saar.** Võrumaa kohanimed analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem. Tartu, 2008.
23. **Pille Penjam.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. Tartu, 2008.
24. **Kristiina Praakli.** Esimese põlvkonna Soome eestlaste kakskeelne keelekasutus ja koodikopeerimine. Tartu, 2009.
25. **Mari Mets.** Suhtlusvõrgustikud reaalsajas: võru kõnekeele varieerumine kahes Võrumaa külas. Tartu, 2010.

26. **Karen Kuldnohk.** Militaarne retoorika. Argumentatsioon ja keeleline mõjutamine Eesti kaitsepoliitilises diskursuses. Tartu, 2011.
27. **Kai Tafenau.** Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. Tartu, 2011.
28. **Küllil Prillop.** Optimaalsusteoreetiline käsitus eesti keele fonoloogilisest kujunemisest. Tartu, 2011, 261 lk.
29. **Pärtel Lippus.** The acoustic features and perception of the Estonian quantity system, Tartu, 2011, 146 p.
30. **Lya Meister.** Eesti vokaali- ja kestuskategooriad vene emakeelega keelejuhtide tajus ja häälduses. Eksperimentaalfoneetiline uurimus. Tartu, 2011, 145 lk.
31. **Kersti Lepajõe.** Kirjand kui tekstiliik. Riigieksamikirjandite tekstuaalsed, retoorilised ja diskursiivsed omadused. Tartu, 2011, 141 lk.
32. **Tiit Hennoste.** Grammatiliste vormide seoseid suhtlustegevustega eesti keelses suulises vestluses. Tartu, 2013, 236 lk.
33. **Helena Metslang.** Grammatical relations in Estonian: subject, object and beyond. Tartu, 2013, 443 p.
34. **Kristel Uiboaed.** Verbiühendid eesti murretes. Tartu, 2013, 227 lk.
35. **Helen Plado.** Kausaalsuhete adverbiallaused eesti keeles. Tartu, 2013, 244 lk.
36. **Annika Küngas.** Pragmaatiliste markerite kujunemine ja funktsioonid eesti keeles *lt*-sõnade näitel. Tartu, 2014, 200 lk.
37. **Maarika Teral.** Arvutipõhine eesti keele õpe: vahendid ja hinnangud nende efektiivsusele Tartu ülikooli keelekursuste näitel. Tartu, 2015, 175 lk.
38. **Anni Jürine.** The development of complex postpositions in Estonian: a case of grammaticalization via lexicalization. Tartu, 2016, 315 p.
39. **Kairi Tamuri.** Basic emotions in read Estonian speech: acoustic analysis and modelling. Tartu, 2017, 238 p.
40. **Sven-Erik Soosaar.** Eesti keele kultuursõnavara arenguhooni – eesti keel kui piirikeel. Tartu, 2017, 157 lk.
41. **David Ogren.** Object case variation in Estonian *da*-infinitive constructions. Tartu, 2018, 212 p.
42. **Reet Hendrikson.** Kas sõjasõna sünnib sõtta? Erialakeele tõhusus sõjandusterminoloogia näitel. Tartu, 2018, 252 lk.